

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

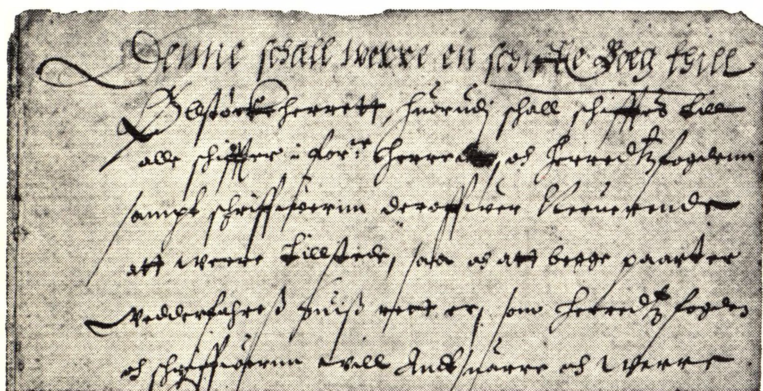
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skifter og testa menter

JOHAN JØRGENSEN

D.H.F.s HÅNDBØGER

SLÆGTSFORSKERNES
BIBLIOTEK

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
HÅNDBØGER

JOHAN JØRGENSEN

SKIFTER OG
TESTAMENTER

KØBENHAVN 1968

I håndbogsserien under redaktion af Herluf Nielsen
foreligger tillige:

Knud Prange: Heraldik og historie

Herluf Nielsen: Kronologi

Poul Eller: Historisk ikonografi

Georg Galster: Mønt

Ib Kejlbo: Historisk kartografi

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie

Poul Rasmussen: Mål og vægt

Anders Bæksted: Danske indskrifter

Uden for serien, men om beslægtede emner:

R. W. Bauer: Calender for årene 2100 e. Kr.
(fototeknisk optryk)

H. Worsøe: Grundbog i slægtshistorie

G. Hansen: Grundtræk af en historisk metode

INDHOLD

Forord	7
Træk af skiftevesenets historie	9
Testamenter	28
Auktionskataloger	34
Genealogi og personalhistorie	38
Kulturhistorie	46
Social og økonomisk historie	61
Slutning	89
Register	92

FORORD

Almindeligvis bruges ordet skifte om opgørelse og deling af afdødes efterladenskaber; historikerne bruger det tillige om de skriftlige vidnesbyrd, som sådanne opgørelser og delinger har frembragt. De fleste af disse finder man i landsarkiverne; her opbevares de protokoller, hvori øvrigheden har ført bog over de enkelte skifter, og de dokumenter, som har været lagt frem ved disse forretninger. Også i Rigsarkivet og i andre samlinger, offentlige som private, opbevares adskillige skiftesager, thi medens der nu eksisterer et ensartet skiftevesen, var der for to-tre hundrede år siden flere forskellige myndigheder, der gav sig af med sådanne forretninger – hvor mange kan man se side 19.

Efterhånden hører disse skifter til de mest anvendte historiske kilder, og der er da også fremkommet en række hjælpemidler til deres benyttelse (side 44f. er der givet en liste over dem). Det har ikke været hensigten her at levere endnu et sådant hjælpemiddel men at prøve at give et overblik over, *hvor* mange sider af forskningen der har kunnet nyde godt af de mange protokollers og aktpakkers utallige oplysninger. Om fuldstændighed kan der selvfølgelig ikke blive tale, ligesom antallet af emner hvorom forfatteren kan have en selvstændig mening er begrænset. Oversigten, der er blevet til på venlig opfordring fra Dansk Historisk Fællesforening, kan dog forhåbentligt gøre nytte ved at vise, hvad der er udrettet, og på den måde pege på nogle af de mange muligheder, der bydes historikerne. Hvis det her er lykkedes, at placere skifterne rigtigt som historiske kilder, skyl-

des det imidlertid først og fremmest Fridlev Skrubbeltrangs banebrydende kritiske forskning, jeg beder ham derfor modtage dette lille skrift som en hilsen fra en taknemmelig læser.

For gennemlæsning af manuskriptet takker jeg min kollega, arkivar Karen Marie Olsen.

September 1968.

Johan Jørgensen

TRÆK AF SKIFTEVÆSENETS HISTORIE

Så længe den private ejendomsret har eksisteret, har dødsfald været anledning til, at den afdødes efterladenskaber har skiftet ejer, at der er blevet skiftet. Dette har fundet sted, hvad enten den døde efterlod sig en herregård eller måske blot de klæder, han gik og stod i.

Det siger sig selv, at et så almindeligt forekommende fænomen allerede tidligt har givet anledning til dannelse af sædvaner og vedtægter. I de gamle danske landskabslove har arveretten således en fremskudt plads (1). Medens samfundets deltagelse i skifteforretningerne i ældre tid i reglen var begrænset til at søge fred og orden sikret og de umyndiges interesser varetaget, opstod der tidligt hos gejstligheden i god overensstemmelse med denne stands førende position i samfundsudviklingen en særlig skifteret. Karakteristisk nok er en af de ældste og interessanteste boopgørelser efter en dansk, den registrering der 1327 foretoges i Avignon efter ærkebiskop Jens Grand (2). Som ikke usædvanligt kender man i øvrigt denne gejstlige skifteret fra vidnesbyrd om uregelmæssigheder, men den synes også at have forekommet andre stænder nyttig; der er i det mindste tegn på, at man blandt adelen gerne har set gejstlige medvirke ved vigtige handlinger som affattelse af testamenter og skifteforretninger (3).

Ved reformationen forsvandt den gamle gejstlige skiftejurisdiktion, og skønt der åbenbart har været et vist behov for øvrighedens deltagelse i skifteforvaltningen, etableredes denne deltagelse kun langsomt, ligesom tøvende. Admini-

strativt magtede statsmagten i virkeligheden ikke for alvor at gøre sig gældende på dette område førend hen i 17.–18. århundrede. Endnu i 1753 præciserede regeringens juridiske konsulent, generalprokurør Henrik Stampe, at det alene vedkom den dødes efterladte arvinger at skifte og dele efterladenskaberne. Var der umyndige arvinger, tilkom det øvrigheden at skifte. Var alle arvinger myndige, måtte de selv skifte, dog kunne øvrigheden gribe ind, hvis de ikke kunne enes. Og det var først ved indførelsen af en almindelig arveafgift i 1792, at ethvert dødsfald skulle anmeldes for skifteretten. Alvorige bødestrafte skulle sikre overholdelsen, ligesom det blev præsterne forbudt at kaste jord på afdøde, før skifterettens attest var blevet forevist (4).

Selve skifteforretningen var således i lange tider et privat anliggende, som det også fremgår af de ikke mange overleverede dokumenter. Et skiftebrev fra 1340 mellem Peder Roedts sønner af Hov og Sofie er kendt af omtale, medens vi i original har bevaret Niels Hases erklæring om at ville godkende det skifte, som frænder vil foretage mellem ham og hans moder og søstre efter hans fader og broder 1343 (5). Et stort brev udstedt af brødrene Folmer, Niels og Andreas Jacobsen Lunge 1387 giver en detailleret redegørelse for den rige arv af jordegods, som skiftedes efter deres fader hr. Jacob (6). Et andet stort skiftedokument, udstedt 1419 giver et indblik i, hvor kompliceret sådanne sager kunne være: Jeg Bonde Due ridder og hr. Anders Jepsen Lunge ridder er således blevet overens om gods i Vendsyssel i Jylland, hvilket gods hr. Niels Ovesen af Asdal og fru Johanne ejede, hvis sjæle Gud have, at af dette gods er to dele med ret arv tilfaldet hr. Lyder Kabel ridder og mig Bonde Due efter Anders Nielsens død på begge vore husfruers vegne, og mig er hr. Lyder Kabels husfrues del opladet af hr. Lyder med hans åbne brev, som er to dele i Asdal gård og to

dele i Skovsgård og alt andet gods, som herefter står skrevet dog således, at er dette fornævnte gods mere end to dele . . . som forskrevet står, i ret skyld, da skal to vore venner på begge sider tage være mægtige at tage af mit gods og lægge til hr. Anders' del, og det skal være af det gods, som længst ligger fra Asdal og Knivholt næst er. Men er hr. Anders Jepsens del bedre end en trediedel, da skal to vore venner være mægtige at tage af hans trediedel og lægge til mine to dele af det gods, som Knivholt ligger længst fra og Asdal nærmest er. Hr. A. skal vederlægge mig gods i K . . . af det gods, han har næst Asdal liggende, efter vore venners sigtelse for de to dele, jeg har i Tågarp i Skåne. Kan vi opspørge noget gods, som hr. Niels Ovesen eller fru Johanne ejede, som til pant står, eller nogen mand forholder os med urette, som vi kan igen løse eller dele, skal vi være hverandre behjælpelige dertil, og det gods skal komme til skifte. Er også noget andet gods uskiftet, som man kan spørge, at hr. N. O. eller fru Johanne ejede, skal det også komme til skiftes. Når to vore venner på begge sider får lagt disse dele, som før står skrevet, mig to dele og hr. A. J. trediedelen, skal vi gøre skiftebreve mellem os og rive disse breve sønder. Alle disse stykker lover vi hverandre at holde, så at det er fuldkomment inden Mikkelsdag næst kommer . . . (7). At man i slige tilfælde kunne ønske øvrighedens bistand påkaldt til betryggelse, måtte være naturligt allerede af den grund, at øvrighedsmagtens betydning i almindelighed var i væxt i den senere del af middelalderen. Landstingene fik således forelagt skiftesager, og det kunne ske, at man gik til kongen for at få stadfæstet skiftebrevet, som rigsråden Oluf Stigsen Krognos gjorde med sit, Bent Billes og Sten Billes brev om arven efter hr. Stig Olufsen Krognos 1499 (8). Få år senere vidner Malmø stadsbog om, at også magistraterne i købstæderne var forum for arve og værgemålssager (9).

Denne udvikling fortsatte efter reformationen, og det stadig rigere kildemateriale tillader os at følge forholdet mellem samfundet og de enkelte borgere på dette som på så mange andre områder. Det gik her som ellers: statsreguleringen tog til. 1. maj 1551 stadfæstede Christian III den vedtagelse, som borgere og magistrat i Århus havde gjort, at ingen hele borgergårde måtte deles eller skiftes i to eller flere dele, for at ikke kronens og byens tyngde skulle blive formindsket (10). Fra 1565 stammer et kongebrev til købstæderne, om hvorledes man havde at forholde sig med arv, når der ikke strax var arvinger til stede. 1589 kom en forordning om skifte af huse og gårde i Kolding, og året efter en tilsvarende for Middelfart. 1604 blev det bestemt, at enker ikke måtte overtage bestyrelsen af børnenes arvegods, førend det var blevet registreret. 1605 blev det forbudt at holde privat skifte i Helsingør. 1613 blev det fastslået, at katolikker ikke måtte arve – altså en gentagelse af landskabslovenes diskriminering af folk, som ikke underkastede sig statsreligionen. Flere forordninger om arv og skifte fulgte i 1623, 1632 og i den store reces 1643, hvor flere tidligere bestemmelser optoges. Endelig må nævnes et forbud 1647 mod at præster på egen hånd holdt skifte for umyndige børn uden lensmandens eller dennes fuldmægtigs nærværelse (11). Hvad bønderne på krongodset angik, bestemte en instrux for ridefogeden over Frederiksborg len 15. februar 1645, at når bonden afgik ved døden skulle ridefogeden holde skifte, så at enhver skete ret; han skulle holde en forseglet skiftebog og deri indskrive boets tilstand (12).

Forholdene på landet i 17. århundrede er iøvrigt for Sjællands og Møens vedkommende undersøgt af Hans H. Fussing (13), der har kunnet konstatere, at selv om amtmandens eller husbondens ledelse af skiftevæsenet på landet først blev lovfæstet ved Danske Lov (V, 2, 90), kan

Denne shall werre en schiffte Boeg thill
 Øllstøcke herrett, huorudi shall schiffte till
 alle schiffte i forne herred, och herredtzfogedenn
 samt schriffwernn deroffwer Neruerende
 att weere tillstede, saa och att begge paarter
 vedderfahres huis rett er, som herredtzfogden
 och schriffvernn will Andtsuarre och werre
 bekiendt, Thillmed shall och ingenn fordriste
 sig till att giøre nogen schiffte wden forne
 herredtz fogdens samt schriffwerns Neruerilse
 wden di derfoere will straffes som
 weedbøer, Och er denne boegs numero
 97. Blade foruden dett foeste blad

Actum
 Kiøbenhaffuens slot denn 1. May [Ann]o 1630.
 Mogens Seestett
 Egen handt

Er dette forne Lest oc forkyndet paa
 Øllstykke heretz ting den 1 Juni
 A[nn]o 1630

kronens og godsejernes deltagelse følges fra et tidligere tidspunkt, dog kun undtagelsesvis før 1630, og med sikkerhed først fra 1653. Oprindelsen har måske været en anmeldelsespligt til øvrigheden af hensyn til husbondens krav og værnet for umyndige. Dertil kom eventuelt betaling til fogeden for et skiftebrev. Fra 1630 kendes en autorisation fra lensmanden på Københavns len for Ølstykke herreds skifteprotokol; den er gengivet på foregående side.

Siden Hans H. Fussings afhandling blev trykt, har Poul Rasmussen i sin kommentar til Skast herreds tingbog gjort opmærksom på, at det i 1640 i modsætning til de nærmest foregående år var meget almindeligt, at herredsfogeden var til stede ved de skifter, der blev stadfæstet ved tingsvidne (14).

For Københavns vedkommende bestemtes det endvidere i 1609, at ingen trolovelse eller vielse kunne finde sted i byen, når vedkommende sad i uskiftet bo eller havde børnegods eller anden arv i sin varetægt, og det betød bl.a., at skifte blev nødvendigt. Og hertil kom, at øvrigheden ikke var uden finansiel interesse i skifteforvaltningen, hvilket tydeligt kom frem, da forordningen fra 1610 om afgift (sjettepenge) af fremmede, der flyttede fra riget, i 1618 udvidedes til at gælde al arv, som gik ud af landet. Denne afgift gav administrationen en del extraarbejde og de implicerede arvinger en del ulejlighed (foruden udgiften), som vi ser det af et eksempel fra begyndelsen af 18. århundrede. I 1709 blev spørgsmålet om 6. og 10. penge af arven efter den københavnske borger Joakim Würger stillet i bero indtil skiftets afslutning. 1711 anmodede Anna Catrina, der var gift med brorsønnen garnisonsmedicus i Rendsborg Johan Würger, om fritagelse for denne afgift; og endelig i 1718 blev det resolveret, at Anton Würger fra Trankebar måtte være fri for at give 6. og 10. penge af arven efter farbroderen

– 3.742 rd. – når han aflagde ed på, at pengene alene skulle gå til betaling af kreditorerne.

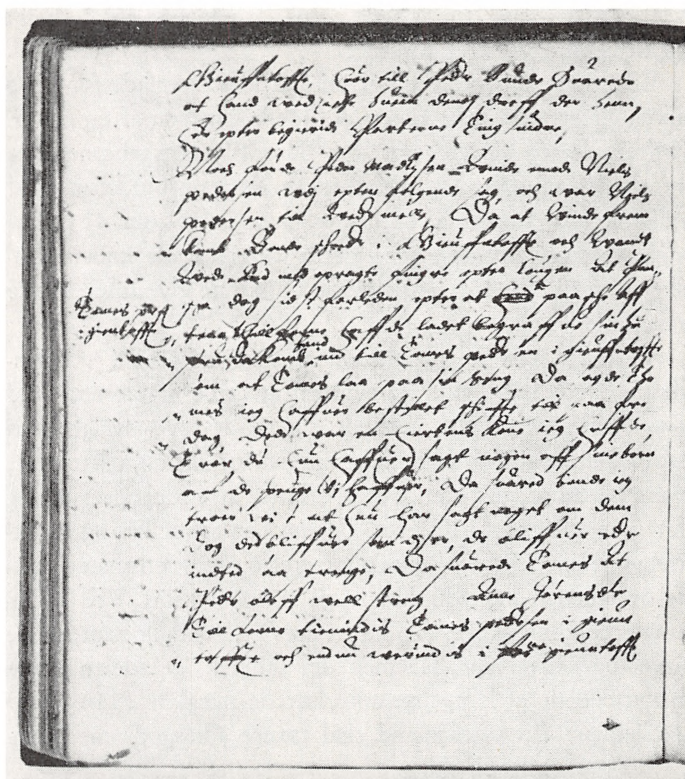
Eftertidens historikere bør imidlertid være glade for disse arveafgifter, som man kan takke for bevarelsen af en række skifter, der er blevet gemt som bilag til regnskaberne. Der er således muligheder for at spore slægtsforbindelser med udlandet ad denne vej, og der er næppe tvivl om, at en systematisk undersøgelse med dette formål af de københavnske skifter i byfogedregnskaberne vil kunne give interessante resultater (15).

Vi kan fastslå, at øvrigheden nu i 16. og især 17. århundrede havde både vilje og evne til at gribe regulerende ind i skiftevesenet. Folk vænnede sig til at søge øvrighedens støtte i disse anliggender. Ikke mindst for adelen måtte dette være naturligt; det komplicerede skifte af jordegodset kunne let gøre mægling påkrævet, og med standsfæller og slægtninge i Kancelliet og Rentekammeret og som lensmænd måtte øvrigheden indgyde de adelige arvinger tillid. Ved at betragte de kongebreve, der f.ex. i året 1600 udgik vedrørende arve- og skiftesager, får man det indtryk, at adelen gerne benyttede sig af kongeligt autoriserede mæglere (16).

11. januar: fire adelsmænd skal taxere adelsgoods med henblik på skifte.

11. januar: adelsmænd skal være værge for adelsjomfru på dennes anmodning, da hendes broder og rette lavværge skal lade sig mærke med, at han på skiftet efter moderen mere vil søge egen fordel end hendes gavn. Den kongelige befaling motiveres yderligere med den almindelige betragtning, at kongen af øvrigheds embede bør hjælpe faderløse og dem hvis nød andrages ham.

27. juli: fire adelsmænd skal afgøre stridigheder på et skifte, to skal være værger ved samme lejlighed.

Et sted i Sokkelund herreds tingbog 1634–1635 (Landsarkivet for Sjælland m. m.), f. 67 v, som tyder på et indarbejdet skiftevæsen der på stedet: et vidne forklarer, hvorledes han kom ind til Thomas Pedersen i Gentofte »som at Tomes laa paa sin Seng, da sagde Thomes: ieg haffuer bestillet schiffte till paa fredag, ded war en Hiertens kone ieg haffde . . .«

22. august: adelsmand skal være værge for to jomfruer på et skifte.
25. august: adelsmand skal være værge for adelige børn på et skifte, hvor der er strid.

Andre stænders skiftesager kunne også give anledning til indgriben fra kongens side. Ligeledes i år 1600 fik borgmestre og råd i Roskilde befaling til at beskikke en god vederhæftig dannemand af deres medborgere til at repræsentere en fraværende arving på skiftet efter dr. Niels Hemmingsen.

Kunne værger og kommissærer ikke hjælpe med at forlige arvingerne, kom sagen for på tinge. Det var adskillige arvesager, der kom for domstolene, og i disses justitsprotokoller kan man derfor finde skiftesager. Da der foreligger trykte udgaver af et fyldigt udvalg af domme fra forskellige domstole, kan det i denne forbindelse være tilstrækkeligt at henvise til disse (17), og blot fremdrage en enkelt sag, der på instruktiv måde viser, at understænderne ikke mindre ivrigt end adelen vogtede på næstens adfærd, når det gjaldt arv: Torsdag 15. november 1632 mødte Hans Pedersen i Husum som fuldmægtig for Peder Pedersen i Ramsø, Karup sogn, Bjerge herred, for Sokkelund herreds ting og tiltalte Hans Lauritsen i Brønshøj for skifte, som han ikke havde holdt med sine børn efter deres moder. Herimod svarede Hans Lauritsen, at den tid hans hustru afgik ved døden, var han så arm, at han aldeles intet havde, han kunne skifte med sine børn og heller ikke havde så meget, at han kunne betale sin gæld, og Jakob Olsen og Jens Andersen og Hans Lauritsen svor ved deres højeste saligheds ed med oprakte fingre, at da Hans Lauritsens hustru afgik ved døden, da var de inde og overså, hvad han havde, og da var der aldeles intet, som kunne tilfalde børnene, og ikke heller så meget, at han kunne betale sin gæld, men blev givet til et par sko af de fattiges penge af blokken i kirken (18).

Det skiftevæsen enevælden forefandt synes altså at have været vel indarbejdet og, takket være øvrighedens regulering og de interesserede parters ikke just uegennyttige nid-

kærhed, vistnok også forholdsvis effektivt. En indirekte bekræftelse på dette må man vel se i den kendsgerning, at forfatningsændringen 1660 ikke blev signalet til forandringer i større målestok. Det bør dog nævnes, at gejstlighedens privilegier 1661 hjemlede en særlig skifteret for denne stand idet § 11 lød: Når nogen præst ved døden afgår, da skal hans provst med to præster i samme herred, eller om provsten selv var død eller forhindret, da i hans sted en anden præst af samme herred, være over skiftet og efter lov og ret der med forfædre (19). Men først 1664 fik det fornemme Statskollegium forelagt et spørgsmål vedrørende skifteforvaltning; en norsk sorenskriver havde foreslået en arveafgift indført – og sig selv som »general arve forvalter«, hvortil kollegiet tørt bemærkede »at han mere derved sin egen nytte end Eders kongelige Majestæts interesse søger« (20).

Spørger man om, hvorledes skifteforvaltningen har fungeret i praxis under enevælden, kan man gennemgå de skiftesager, som Emil Schjøttz optog i sin nyttige registrant over sager ved det sjællandske landsting 1676–1789. Appellinstansen virkede som forhen som kontrol og ansporende til omhyggeligt arbejde. 1693 blev magistraten og skifteforvalteren i Køge, som ikke havde optaget registreringen af boet i skiftebrevet, tilpligtet at udfærdige et nyt skiftebrev på egen bekostning indeholdende registreringen samt pålagt sagens omkostninger med 10 rigsdaler. 1697 pålagde landsretten magistraten i Helsingør, da ikke alle vedkommende havde fået lovlige advarsler om skiftets afholdelse, at samle dødsboet til den stand, det i dødsøjeblikket havde haft, og derefter forrette et nyt, lovligt skifte. Og i 1724 pålagdes det magistrat og byfoged i Køge at omgøre et skifte på ny og lovligere måde. Skifter var – mod loven – sluttet på en helldag og uden meddelelse til de interesserede. Man havde også forsømt at tage enken og panthaverne i ed på lovfor-

melig måde, hvilket skulle oprettes. Og endelig skulle skifteforvalterne svare til deres adfærd med panterne (21).

Som det fremgår af disse sager, og som et gennemsyn af selve skifteprotokollerne også viser, har arbejdet ikke alle steder været gjort lige omhyggeligt. Således kan det konstateres, at mange småboer ikke er blevet vurderet (22). Lige så lidt som nogen anden historisk kilde kan skifterne bruges kritikløst. Men det kan sikkert ikke betvivles, at den megen kritik og kontrol har været fremmende for forvaltningens kvalitet og dermed for pålideligheden af det materiale, der nu står til historikernes rådighed.

Ikke mindst på skiftevæsenets område fejrede enevældens ordnende virksomhed triumfer. I sin oversigt over skiftejurisdiktionerne i *Håndbog i Slægtsforskning*, som er af største værdi for mange andre forskere end netop personalhistorikere og genealoger, opregner Harald Hatt følgende hovedinstanser:

1. Københavns skiftekommission
2. Hofrettens skiftejurisdiktion
3. Borgrettens skiftejurisdiktion
4. Universitetets skiftejurisdiktion
5. Den gejstlige skiftejurisdiktion
6. Den militære skiftejurisdiktion:
 - a) Landetaten
 - b) Søetaten
7. Købstædernes ordinære skiftejurisdiktion
8. Den jorddrotlige skiftejurisdiktion
9. Amtmandens skiftejurisdiktion
10. Lensbesiddernes skiftejurisdiktion

Dertil kom så en lang række specielle skiftejurisdiktioner: Frederiks Hospital, Vajsenhuset, Asiatisk Kompagni og Jøderne, samt på landet overførsternes skiftejurisdiktion. Endelig var der på Bornholm en særlig skifteskriver, på Chri-

stiansø en auditør og i Store Magleby på Amager en Schout, som tog sig af skiftevæsenet. Når der hertil føjes, at det stadig var muligt at skifte »extraordinært« ved samfrænde-, kommissarie- eller exekutorskifter, er det klart, at den megen regulering ikke just var ensbetydende med forenkling af skifteforvaltningen.

Og systemet ændredes stadig. Ved fundatsen af 1782 blev det bestemt, at alle arveskifter forefaldende ved Sorø Akademi efter dem, hvis værneting var Hofretten, skulle forvaltes af professoren i borgerlig ret, men efter dem, der havde værneting i Borgretten, af byfogeden. Allerede forinden, da provsten ville holde skifte efter en Sorø-rektor, blev det befaleet at tilholde ham ikke at befatte sig med skiftehold (23). Hospitalsforstandere i Ålborg og Ribe, der hidtil havde hørt under den gejstlige skifteret, skulle ifølge et reskript af 12. december 1755 sortere under den verdslige (24). Og så videre. De administrative problemer, som uundgåeligt fulgte med en så kompliceret forvaltning, voldte naturligvis besvær og kritik. De erklæringer, som regeringens juridiske konsulent 1753–1782, generalprokurør Henrik Stampe afgav om spørgsmål vedrørende skifteforvaltningen, bærer tydeligt vidne herom.

Der var f.ex. kompetencestridigheder mellem magistraten og Borgretten i København (25) om hvorvidt en tidligere i Zahl-kassererens tjeneste stående person var at betragte som kongelig betjent (og derfor hørende under Borgretten) eller som almindelig borger i staden (og som sådan sorterende under byretten). Forholdet mellem den militære og den civile skiftejurisdiktion gav også anledning til vanskeligheder, og det samme var tilfældet med gejstlighedens skifteret. Disse særlige skifteretter var i det hele den moderne indstillede Stampe en forargelse – vel også fordi han som fagmand så med mistillid på ikke-juristers deltagelse i

retsplejen, disse provster og præster der optrådte som rets-
betjente, forvaltede skifter og holdt auktioner (26).

Gejstligheden havde ifølge privilegierne, ved specielle
benådninger og ved langvarig paxis været i stand til at lade
enker og børn (for så vidt de ikke forandrede deres stand)
være omfattet af den gejstlige skiftejurisdiktion, og det hav-
de haft en »skadelig Følge« fordi det havde lært militæret
»at paastaae og tilegne sig Skifterne« (27).

Det var ikke blot Stampe, der forholdt sig kritisk til skif-
teforvaltningen. I løbet af 18. århundrede kom en debat
igang i nøje sammenhæng med diskussionen om landbofor-
holdene og kritisk vendt mod godsejernes skiftejurisdik-
tion (28). En kabinetsordre af 6. februar 1771 imødekom
for så vidt kritikken, som den befalede øvrighederne såvel
i byerne som på landet snarest at udfærdige fortegninger
over alle uafsluttede døds- og fallitboer, da disses behan-
dling ofte trak i langdrag til skade for de interesserede (29).
Og samme år kom den gennemgribende omlægning af hele
det københavnske skiftevesen. Et forsøg flere år senere på
at gå videre ad denne vej førte imidlertid ikke til noget re-
sultat. Ved cirkulære 8. maj 1790 blev gejstligheden uden
for København afkrævet erklæring om ophævelse af den
gejstlige skifteret, og det tør siges, at svarene ikke kom til
at mangle klarhed. For Sjællands stifts vedkommende skrev
biskop Balle således bl.a. i sin indstilling: Iblandt 290 præ-
ster findes kun 12 for hvilke det synes ligegyldigt enten
gejstlig skiftejurisdiktion skal ophøre eller vedblive, men
alle de øvrige betragter det som en dyrebar og umistelig her-
lighed, at herredsprovsten ved tvende herredspræster må
holde skifte . . . Enker og faderløse måtte tabe for meget
om de skal underkastes anden skifteret . . . Den gejstlige
stand måtte nedsynke for dybt i sin agtelse blandt de øv-
rige medborgere og pådrage sig allehånde fornærmelig mis-

tanke, om en af de vigtigste rettigheder, som hidtil har været dem forundt, skulle borttages . . . Ingen er blevet fornærmet i gerning ved den gejstlige skifteret . . . Ved den gejstlige skifteret forefalder meget, som med føje kan henregnes til gejstlig omhu og som vel anstår religionens tjenere . . . Ansvarer som flyder af skiftevæsenet er ikke så stort, at det bør afskrække. På linie hermed svarede biskop Bloch fra Fyens og Lolland-Falsters vedkommende. Fra Ålborg stift var erklæringerne af en sådan art, at stiftamtmand Levetzau til bispens udtalelse føjede den bemærkning, at da det erfarede, at gejstligheden ikke ville give afkald på skiftejurisdiktionen, og i tilfælde af at dette alligevel skete, ville anse det som et indgreb i standens privilegier, ville han mene, at det var bedst ikke at gøre nogen forandring. Hverken fra Viborg, Århus eller Ribe stifter lød svarene anderledes (30), og regeringen bøjede sig for standens så at sige eenstemmige ønske, idet sagen foreløbig henlagdes. Først ved forordningen af 5. december 1806 kom den gejstlige skifteforvaltning uden for hovedstaden under afvikling. Omtrent samtidig (1804–1805) afskaffedes den militære skifteforvaltning.

Den skiftejurisdiktion, der omfattedes med størst opmærksomhed, godsejernes, indskrænkedes gradvis gennem forordninger af 12. februar 1790 og 25. juli 1817; ved den første indførtes kontrol med godsejernes skiftevæsen, idet der nu skulle indsendes redegørelse til amtmændene (31), og efter den anden forordning beholdt kun lensbesiddere, ejere af komplette sædegårde og visse institutioner deres skiftejurisdiktion, som endelig afskaffedes 1850. Om sider var der opbygget et ensartet skiftevæsen.

Når enevælden ikke forcerede denne udvikling, er forklaringen sikkert bl.a. den, at skifteforvalternes kvalifikationer og statsmagtens kontrol efterhånden havde gjort yderligere

indgreb mindre påkrævet. På hovedstadens gods Bistrup synes forvalter og birkedommer at have betragtet sig som »embedsmænd«; Kancelliets forslag om at magistraten skulle give afkald på skiftejurisdiktionen, blev 1790 besvaret med at sportlerne hørte til forvalterens løn og derfor ikke kunne bortfalde uden erstatning (32), og ligesom regeringen respekterede gejstlighedens ønske om at bevare en egen skifteret, således undlod den også her at røre ved velerhvervede rettigheder ved direkte indgreb.

I realiteten var den gamle standsbestemte skifteret afviklet i begyndelsen af 1800-tallet, så at det var med god grund, at en dygtig jurist, J. O. Hansen, i 1825 gjorde status ved at udsende sin *Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftesvæsen*. Denne »bekendte Trøstebog for Skifteforvaltere«, der kom i tre udgaver (33), har uden tvivl ydet et væsentligt bidrag til at gøre skiftebehandlingen ensartet landet over. »... jeg ... måtte gå hen til min reol og tage Hansens bog om skiftesvæsenet frem for at læse et par blade i den med alle dens derværende afdelinger, under-afdelinger, under-afdelingers afdelinger, og disses underafdelinger i 18de eller 20de grad igennem, blot for at få mit hoved bragt lidt i det rene igen« skrev juristen, historikeren og forfatteren P. V. Jacobsen (34). Nu var der kommet orden i sagerne.

1. *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk* ved Erik Kroman under Medvirken af Stig Iuul I–III, 1945–1948, Sagregisteret under Arv. – Et stærkt udtryk for arverettens betydning må man se i kravet om dåb som betingelse for at tage arv; et våben i kampen mod hedenskabet.
2. *Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve* 2. Rk. IX nr. 408 jfr. Ellen Jørgensen i *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. IV, s. 21f.
3. Niels Skyum-Nielsen i *Scandia* XXIII, s. 79f. Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, 1963, s. 61.
4. H. Stampe, *Erklæringer, Breve og Forestillinger* I, 1793, s. 6 jfr. 97, 183 og 455, J. O. Hansen, *Systematisk Fremstilling af det Dan-*

- ske Skiftevæsen, tredje Udgave 1837, s. 106f, jfr. Helge Nielsen og Victor Thalbitzer, *Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider*, 1948, s. 96f.
5. *Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve* 3. Rk. I, nr. 91 og nr. 299 – Væрге for arvinger forekommer i et brev fra 1252: sammesteds 2. Rk. I, nr. 81.
 6. *Repertorium Diplomaticum Regi Danici Mediævalis* ved Kr. Erlev nr. 3590.
 7. Sammesteds nr. 5788. Andre eksempler på skiftesager findes i *Danske adelige Brevkister* udg. af A. Thiset, 1897, s. 13; og i *Diplomatarium Vibergense* udg. af A. Heise, 1879, s. 15f. På grundlag af Erik Kroman, *Privatarkiver før 1660 (Vejledende Arkivregistraturer VIII)*, 1948, hidsættes en fortegnelse over skiftesager i Rigsarkivets ældre privatarkiver:

Lage Beck 1659–61	Rud 1597
Anders Bille 1545–63	Jørgen Gyldenstjerne efter 1551
Esge Bille 1619	Knud Gyldenstjerne 1505, 20
Henrik Bille 1638, 64	Knud Gyldenstjerne 1555
Mogens Bille og Sophie Mogensdatter Gøye 1538–50	Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre 1569–76 og u.d.
Peder Bille 1545	Peder Gyldenstjerne c. 1510
Torbern Bille 1469–1506	Christoffer Gøye 1554–86, u.d.
Esge Brock 1626	Eskil Gøye 1554
Lave Brock 1509	Idé Gøye 1625
Niels Brock 1559, 60	Mogens Gøye (†1544) u.d.
Carl Bryske 1557–67	Knud Has 1514, u.d.
Eiler Bryske 1478	Just Høg († 1557) u.d.
Buchwald, familien 1623	Bo Høeg 1485
Paul v. Buchwalds arvinger 1662	Gregers Krabbe 1656, 76
Erik Bølle 1541	Oluf Krognos 1512, u.d.
Poul Ferke efter 1488	Stig Krognos u.d. [c. 1545]
Henrik Fuiren 1632	Henrik Krummedige (†1530) u.d.
Henning Godow 1473	Hans Lange (†1648) u.d.
Frands Gyldenstjerne 1574	David Leidel c. 1585
Gabriel Gyldenstjerne 1566, 67	Hans Lindenov 1660
Henrik Gyldenstjerne 1539	Iver Lunge efter 1624
Henrik Gyldenstjerne og Mette	Frederik og Caspar Markdan-

ner 1642–54	Christian Sparre 1646–60
Anne Mund 1652	Hans Ditlev Steensen 1678
Ludvig Munk (†1537) u.d.	Ebbe Strangesen 1508
Albert Oxe 1577	Karen Stygge 1559
Peder Oxe 1578, 1600	Henrik Thott 1652
Predbjørn Podebusk 1542	Herluf Trolle 1562–77
Frands Rantzau 1633	Corfitz Ulfeldt 1646, 50, u.d.
Christoffer Rosenkrantz 1583	Mogens Ulfeldt 1620
Niels Rosenkrantz 1530	Gert Ulfstand 1560
Jens Rotfeld, Anne Ahlefeldt 1550	Gregers Ulfstand og Karen Ban- ner 1612
Svend Rumb 1644	Holger Ulfstand 1576
Claus Serlin 1456	Oluf Ulfstand 1529–39
Albert Skeel 1565	Jørgen Vind 1645
Christian Skeel 1649	

Hertil kan føjes følgende ældre skiftesager i Det kongelige biblioteks håndskriftsamling:

Paul Andersen 1632 (Gl. kgl. samling, fol. 1114)

Peder Oxe (Gl. kgl. samling, 4° 3077)

Mette Rosenkrantz 1588 (Ny kgl. samling, fol. 1379 og Rostgaard, fol. 68).

Otto Christoffer Ulfeldt, værgemålsforvaltning 1661–1663 (Ny kgl. samling, fol. 1394^m)

Ole Worm 1655 (Additamenta, fol. 248).

I Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn findes under signaturen D II, 33: Jordebog over Jørgen Brahe Stensens arvepart af Hvedholm og Engelsholm efter sine forældre Sten Brahe og Birgitte Rosenkrantz. C. 1600.

8. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis Series Secunda* ved William Christensen nr. 653, 1015 og 8918.
9. *Malmø rådstueprotokol (stadsbok)* udgivet ved Erik Kroman i samarbejde med Leif Ljungberg og Einar Bager, 1965, s. 34ff., 41ff., 45 og 80 f.ex.
10. *Aktstykker vedkommende Staden Aarhus* udg. af J. R. Hübertz I, 1845, s. 145ff. Om forholdene hos adelen og selvejerbønderne kan henvises til Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 465 og 467.
11. *Forordninger, Recesser . . . 1558–1660* udg. ved V. A. Secher I, 1887–88, s. 297f., II, 1889–90, s. 529f. og 550f., III, 1891–94,

- s. 169ff., s. 178f. og s. 405, IV, 1897, s. 79ff., s. 568ff., V, 1903, s. 312 og s. 522f.
12. *Kancelliets Brevbøger* anf. dato.
 13. *Historisk Tidsskrift* 11. Rk. III, s. 210–233 jfr. *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. I, s. 473–490.
 14. *Skast herreds tingbog 1640* udg. ved Poul Rasmussen, 1966, s. 330.
 15. *Kjøbenhavns Diplomatarium* udg. af O. Nielsen, I, 1872, s. 577, *Forordninger, Recesser . . .* ved V. A. Secher III, s. 278f. og s. 540f. Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret 1660–1719 ved S. Nygaard (Rigsarkivet) nr. 19873 og nr. 23870. Jfr. Johan Jørgensen, *Det Københavnske Patriciat og Staten ved det 17. Århundredes Midte*, 1957, s. 30f. og især Hans H. Fussing, *Bybefolkningen 1600–1660*, 1957.
 16. *Kancelliets Brevbøger* anførte datoer.
 17. *Udvalg af Gamle Danske Domme I–IV* udg. af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge 1842–1848. *Samling af Kongens Rettertings Domme 1595–1604 og 1605–1614* udg. af V. A. Secher 1881–83 og 1885–86. *Det kgl. Rettertings Domme og Rigets Forfølgninger fra Christian III.s Tid* udg. ved Troels Dahlerup I, 1959. *Viborg Lands-tings Dombøger 1616* udg. ved Poul Rasmussen, 1965. *Herlufsholm birks tingbog 1616–33* udg. ved Karen Marie Olsen 1954–59. *Aasum herreds tingbog 1640–48* udg. ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup 1956–62. *Skast herreds tingbog 1636–40* udg. ved Poul Rasmussen 1954–65. *Sokkelund herreds tingbog 1621–22, 1625–34* udg. ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen 1957–67. – Om forholdene på Amager kan særlig henvises til Axel H. Pedersen, *Birketing i Gl. Københavns Amt 1521–1965*, 1968, s. 13–20.
 18. *Sokkelund herreds tingbog 1632–34* udg. ved Karen Marie Olsen 1967, s. 69f.
 19. *Danske Kirkelove* udg. af Holger Fr. Rørdam III, 1889, s. 438.
 20. *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676* udg. ved J. Lindbæk I, 1903–04. s. 122 og 166f. jfr. s. 331ff., hvor en enkelt arvesag behandles af kollegiet og II, 1910, s. 342f., hvor en klage fra stiftamtmanden i Århus over den gejstlige skifteforvaltning er trykt.
 21. Emil Schjøttz, *Fra Sjællandsfars Landsting. Efterretninger om en Del ved denne Domstol i Aarene 1676–1789 inkaminerede Sager*, 1875, s. 30, 36, 119f.

22. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, 1940, s. 218.
23. *Samling af alle gjeldende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne... der angaae Religionen, Geistligheden, Kirker, Skoler...* ved Laurids Fogtman, 1784, s. 978f.
24. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve...* ved Laurids Fogtman V, 2, 1787, s. 88.
25. *Erklæringer, Breve og Forestillinger af H. Stampe* I, 1793, s. 26ff.
26. Sammesteds s. 95ff., II, 1794, s. 188ff., 578, 637ff. III, 1795, s. 143, 309. IV, 1796, s. 603ff. VI, 1807, s. 367f.
27. Sammesteds III, s. 311.
28. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, 1940, s. 194, 274f. og 328f.
29. *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768–1772* udg. ved Holger Hansen I, 1916, s. 96f. og 313 – 9. maj 1771 fik Danske Kancelli ved kabinetsordre pålæg om at sørge for at et opbudso, der havde været under behandling siden 1763, hurtigst muligt skulle bringes til ende, sammesteds s. 133.
30. Rigsarkivet, Danske Kancelli F. 46, Betænkninger og erklæringer fra gejstligheden om ophævelsen af den gejstlige jurisdiktion, indsendt i henhold til cirkulære af 1790, 8. maj.
31. Den Rentekammerforestilling af 11. juli 1786 der gav anledning til nedsættelsen af den berømte Store landbokommission, havde som udgangspunkt et forslag fra en jysk herredsfoged om afskaffelse af godsejernes ret til at udpege taxationsmænd ved fæsternes skifter. Herredsfogeden påpegede nidkært, at kongens indtægter nedsattes ved den hidtil anvendte fremgangsmåde, men undlod taktfuldt at skrive noget om den forbedring af retsbetjentenes indtægter, som den af ham foreslåede reform ville medføre. Selv om dette indlæg, som påvist af Holger Hjelholt (*Historisk Tidsskrift* 10. Rk. V, s. 163–184) efterhånden kom til at indtage en mere underordnet plads i drøftelserne, har ophavsmanden dog »æren af at have leveret det første brev i den sag, hvoraf den berømmelige reformlovgivning udfoldede sig« og der er sikkert noget karakteristisk i, at den forening af økonomisk og administrativt vælde, som godsejernes skiftejurisdiktion var udtryk for, blev angrebet af en repræsentant for embedsstanden (jfr. Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik 1757–1919*, II, 1945, s. 446).
32. Axel Linvald, *Bistrup. Byens Gods 1661–1931*, 1932, s. 160.
33. J. O. Hansen, *Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftevesen*. Tredie omarbejdede Udgave, 1837.
34. *Breve fra P. V. Jacobsen* udg. af Julius Clausen, 1899, s. 93.

TESTAMENTER

Fra gammel tid har man kunnet disponere over sine ejendele også efter døden, idet man ved en bevidnet akt, et testamente, så at sige blev i stand til at deltage i eget skifte. Da disse dokumenter således er adkomster, har de været behandlet med omhu og er bevaret i forholdsvis stort tal.

På flere punkter giver testamentet de samme oplysninger som selve skiftet, og kan altså til en vis grad erstatte dette. Testamentet gør rede for udstederens, testators, midler og ejendom sådan som han tror at kunne disponere over dem, det opregner hans arvinger og vidner, men der er ingen sikkerhed for at bestemmelserne er blevet ført ud i livet. Tværtimod er der adskillige eksempler på, at ikke alle arvinger har villet respektere den afdødes sidste vilje. Kendt gennem Poul Nørlunds skildring er således den langtrukne strid mellem Sorø kloster og Absalons slægt om dennes testamente (1), og fra senere tider kan nævnes hvorledes fyrstelige personers testamenter gang på gang er blevet omstødt (2). En anden svaghed ved testamenterne som historiske kilder betragtet er, at de kun omfatter en begrænset del af samfundets medlemmer, nemlig den del der havde noget at disponere over, og hos hvem der var et ønske om at disponere anderledes end de almindelige arveregler ellers ville foreskrive.

Med disse begrænsninger er testamenterne imidlertid særdeles oplysende og interessante kilder, og historikerne har tidligt været opmærksom på dem. Allerede 1696 udgav Otto Sperling Absalons testamente, og da den udmærkede Ribe-

historiker Peder Terpager fyre år senere udsendte sit værk *Ripæ Cimbricæ . . . Descriptio*, viste han, hvilket kirkehistorisk og kulturhistorisk kildemateriale testamenter udgør, ved at anvende et helt kapitel til at gengive testamenter, hvori domkirken blev omtalt (3). Det var da nærmest en selvfølge, at Jacob Langebeks *Danske Magazin*, som så lyset 1745, blandt meget andet også kom til at give plads for testamenter. I bind IV finder man »rigsråd og hofmester, en stor og berømmelig mand til sin tid« Eske Billes testamente fra 1551, i VI bind foruden Jørgen Gjões testamente fra 1474 også Mogens Billes fra 1537 med en indledning, hvori det hedder: »Et af de mærkværdigste slags iblandt gamle dokumenter er uden tvivl testamenter . . . som giver en hoben oplysning om kirker og klostere, om bekendte personer . . . om mønten, klenodier og ellers andre i daglig husholdning brugelige sager. Ikke at tale om adskillige i slige skrifter forekommende rare ord som fordem har været god dansk«. Langt fra at revidere denne karakteristik har senere tiders historikere tværtimod sluttet sig til den, dels ved at bruge hvad Langebek fik samlet, dels ved at fortsætte arbejdet med at fremdrage og offentliggøre flere testamenter. Som eksempel på det første kan nævnes, at provst Hans Urnes testamente, der blev trykt allerede i første bind af *Danske Magazin*, 1745, stadig betragtes som det ældste vidnesbyrd om bogsamlinger i Odense (4). På det andet frembyder ikke mindst *Danske Magazin* gode eksempler. Arkivmanden M. N. C. Kall Rasmussen udgav 1850 biskop Lage Urnes og Niels Pedersen Gyldenstiernes testamenter, af hvilke han forsynede det første med en aldeles overdådig kommentar især i personalhistorisk henseende (5). Siden fremdroges resterne af Christoffer af Baierns testamente (6). Og endelig kan nævnes, at det var i *Danske Magazin* Edvard Holm 1891 fremlagde kong Frederik IV.s testamente, der

er en så væsentlig kilde til forståelsen af kongehusets forhold i tiden omkring det dramatiske tronskifte 1730 (7).

Også andre af det 18. århundredes kildeudgaver kom til at omfatte testamenter. Langebeks storværk *Scriptores Rerum Danicarum* bragte således i sit femte bind, som P. F. Suhm udsendte 1783, en text til det ældste bevarede danske testamente (8), andre middelalderlige testamenter blev trykt i G. I. Thorkelins *Diplomatarium Arna-Magnæanum*, hvis to bind udkom i 1786, og i P. F. Suhms mægtige *Historie af Danmark I–XIV*, 1782–1828. Sidst men ikke mindst må brødrene Hans og Tycho de Hofmans smukke storværk *Samlinger af publique og private Foundationer, Stiftelser, og Gavebreve . . .* der 1755–1780 udkom i 11 kvartbind fremhæves som et fortrinligt hjælpemiddel ved studiet af testamenter fra nyere tid. Det samme gælder den knap så statelige fortsættelse, *Repertorium over Legater og milde Stiftelser . . . stiftede før Udgangen af Aaret 1894*. Udgivet af H. R. Hiort-Lorenzen og Ellen Rosendahl hvis 6 bind udkom 1896–1904.

Blandt senere publikationer af denne art kan nævnes Rudolph Abraham von Putbus og Maurids von Putbus' testamenter fra 1677, der er blevet trykt som »bidrag til belysning af »vor lensadels tankegang og familiefølelse i slutningen af det 17. århundrede« (9). Generalmajor Johan Frederik Classens betydningsfulde testamente 1789–1792 – grundlaget for det af ham oprettede Classenske Fideicommiss – er gentagne gange blevet trykt og kommenteret (10). Og endelig har naturligvis Ludvig Holbergs testamente fået sin part af Holberg-forskningens opmærksomhed (11).

En fornyelse i denne som i andre forskningsgrene bragte Kr. Erslev, da han 1901 for Langebeks gamle selskab udsendte sin for alle sider af middelalderforskningen så vigtige samling af testamenter indtil år 1450. 93 testamenter var

det lykkedes at finde frem under arbejdet med at registrere og udgive de danske middelalderdokumenter og forsynet med forbilledlige registre blev udgaven strax hilst velkommen af historikeren og museumsmanden Jørgen Olrik, der i *Historisk Tidsskrift* skrev »for alle venner af studiet af middelalderens kulturhistorie er denne bog kommen som en stor tilfredsstillelse« (12).

Medens de middelalderlige testamenter nu er under nyudgivelse inden for rammerne af *Diplomatarium Danicum – Danmarks Riges Breve*, har man for nyere tiders testamenter valgt registform. I 1908 gjorde C. Klitgaard begyndelsen ved i *Personalhistorisk Tidsskrift* at registrere en samling jyske testamenter fra o. 1681–1734 (13), og i 1919 fulgte sammesteds H. C. Roedes uddrag af Kancelliets registeranter m.h.t. kongeligt konfirmerede testamenter (14), begyndende med 1660 lykkedes det at nå frem til 1706.

Når regeringskontorernes brevbøger kan give oplysning om privatfolks testamenter, skyldes det ikke alene, at offentligheden kunne være part i sagen – hvad den forøvrigt ofte var p. gr. af bestemmelser til fordel for f.ex. kirker eller hospitaler (15), – men også en forståelig trang til at sikre testamentets virkeliggørelse ved en kongelig stadfæstelse. 20. november 1562 fik Frantz Schriffuer, borger i Kerteminde således konfirmeret det brev, hvorved han og hans hustru, som ingen børn havde, gensidigt sikrede hinanden nydelsen af alt deres gods for livstid. Et andet eksempel kan nævnes fra 1641, 1. juli da Johan Weber, apotekersvend i København fik kongelig bevilling til at nyde en ham testamenteret arv på den betingelse, at boets gæld først blev bragt ud af verden (16). Skønt Christian V.s Danske Lov nøjedes 1683 (5–4–17) med at slå fast, at gaver og testamenter skal bekræftes med udstederens hånd og segl og med godtfolks underskrift, steg antallet af kongelige konfirma-

tioner stærkt (17), og i 19. årh. førtes i Kancelliet en egen testamentprotokol (18).

1. Sorø. Klosteret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. I, 1924, s. 62ff. – Et eksempel på at et testamente er blevet respekteret findes i *Diplomatarium Danicum / Danmarks Riges Breve* 2. Rk. I, nr. 332–333.
2. J. A. Fridericia i Til Edvard Holm ... Tillægshfte til *Historisk Tidsskrift* 8. Rk. IV, s. 97.
3. Peder Terpger, *Ripæ Cimbricæ ... Descriptio*, Flensborg 1736, s. 53ff. – Det bør i denne forbindelse nævnes, at Holger Fr. Rørdam i sin bog *Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen*, 1859–63, blandt aktstykkerne i tillægget trykte Balleruppræsten, vicar ved Frue kirke Jens Ungers testamente fra 1477 (Tillæg s. 71ff.) og Kristiern Daas testamente fra 1501 (Tillæg s. 130ff.). Jfr. Troels Dahlerup, *Det Danske Sysselprovsti i Middelalderen*, 1968, s. 93, hvor ærkedegnen i Ribe Johan van Hagens testamente fra 1498 bruges til belysning af den kirkelige administrative inddeling.
4. Holger Rasmussen, *Bøger og bogbindere i Odense før 1694*, 1959, s. 11. jfr. William Christensen i *Dansk Biografisk Lexikon* udg. af C. F. Bricka XVIII, 1904, s. 96.
5. *Danske Magazin* 3. Rk. III, s. 212–250 og 297–301.
6. *Danske Magazin* 4. Rk. V, s. 352–355.
7. *Danske Magazin* 5. Rk. II, s. 243–250 jfr. H. Topsøe-Jensen i *Dronning Anna Sophie*, 1951, s. 214ff. – Dronning Sophie Magdalenes testamente 1746 er behandlet af J. J. A. Worsaae i *Historisk Tidsskrift* 3. Rk. V, s. 456–468 og trykt i P. Brock, *Den oldenborgske Kongeslægt ... belyst ved den chronologiske Samling paa Rosenborg Slot*, 1870, s. 105ff.
8. De problemer der knytter sig til dette dokument er senest behandlet af Sv. E. Green Pedersen i *Århus Stifts Årbøger* 57. bind, 1964, s. 173–246, med udførlige henvisninger til den tidligere litteratur.
9. Poul Madsen i *Personalhistorisk Tidsskrift* 9. Rk. V, s. 259–266.
10. C. Nyrop, *Johan Frederik Classen*, 1887, Astrid Paludan-Müller, *Generalmajor Classen*, 1923, Harald Jørgensen, *Det Classenske Fideicommiss gennem 150 Aar*, 1942.
11. *Holbergs Breve* udg. af Verner Dahlerup, 1926, nr. XXVII.

12. *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450* udg. af Kr. Erslev, 1901. Anmeldt af Jørgen Olrik i *Historisk Tidsskrift* 7. Rk. IV, s. 494–502. Med Erslevs sagoversigt kan sammenlignes Maria Schmidt, *Das Wohnungswesen der Stadt Münster im 17. Jahrhundert*, Münster 1965, hvor hovedkilden er en samling på ikke mindre end godt 3.000 testamenter.
13. *Personalhistorisk Tidsskrift* 5. Rk. V, s. 263ff. og VI, s. 163ff.
14. *Personalhistorisk Tidsskrift* 7. Rk. III, s. 161ff., V, s. 168ff. 8. Rk. IV, s. 103ff. og 199ff., V, s. 175ff. 9. Rk. I, s. 186ff., II, s. 231ff.
15. Mester Mogens Kaas' testamente c. 1543 fulgtes 1552 af en kongelig stævning til arvingerne for bøger og penge som de mod testamentet forholdt Viborg domkirke: *Diplomatarium Vibergense* udg. af A. Heise, 1879, s. 232f. og 288.
16. *Kancelliets Brevbøger* anførte datoer. En sag om et adeligt testamente forekom 1643 på Åsum herreds ting, hvor herredsfogeden imidlertid »ydmygeligen« ville have den for sin overdommer: *Aasum Herreds Tingbog 1640–1643* udg. ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 1956, s. 328f.
17. Jfr. de i note 14 nævnte uddrag. En sag om et testamente, som ikke var opsat i gyldig form, behandlede 1675 af Statskollegiet: *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676* udg. ved J. Lindbæk II, 1910, s. 521f.
18. Danske Kancelli G 51, Kancelliets Testamentprotokoller 1812–1848, jfr. Stig Iuul i *Festskrift til ... Vinding Kruse*, 1940, s. 135–53.

AUKTIONSKATALOGER

Ligesom testamentet går forud for skiftet, således betegner auktionen efter afslutningen, efterspillet som kan være meget oplysende. Noget særegent for denne kildegruppe er, at en lang række af de mest betydelige blev trykt allerede i samtiden, og takket være *Bibliotheca Danica* har man et udmærket overblik over dette vigtige og relativt let tilgængelige materiale. Det lader sig f.ex. let konstatere, at storsamlere, statsminister Otto Thotts død gav anledning til udarbejdelse og trykning af et helt lille bibliotek af auktionskataloger; der var en fortegnelse over gods og løsøre, en fortegnelse over den store malerisamling, en tredje fortegnelse over kunstsager i sølv og elfenben og endelig kataloget over den kolossale bogsamling, der med sine 12 bind er et hovedværk i dansk bibliotekslitteratur (1). Det siger sig selv, at sådanne kataloger, omfanget uanset, giver vigtige oplysninger til kulturhistorien i almindelighed og privatsamlingernes historie i særdeleshed (2).

Den store interesse for berømte personer, ikke mindst litteraturens, er også hvad udforskningen af auktionskatalogerne angår, kommet andre historiske discipliner til gode. Et smukt eksempel er Carl S. Petersens store afhandling om Holberg i samtidens bogsamlinger (3). Vigtige, ikke mindst i kildekritisk henseende, er også studierne over Søren Kierkegårds bogkatalog, der er blevet optrykt ikke mindre end to gange, senest 1967 af Det kongelige Bibliotek ved H. P. Rohde, der forinden i en særlig afhandling havde beskæftiget sig med Søren Kierkegaard som bogsamler (4). H. P.

Rohde sammenholdt kataloget med bevarede boghandlerregninger og nåede til det resultat, at kataloget kun viser en ribbet bogsamling. Dette resultat har principiell betydning, og det er meget vigtigt, at det er blevet demonstreret så udførligt, som det her er sket.

Et andet, på sin vis også højst interessant trykt auktionkatalog blev 1917 fremdraget af Otto Andrup og brugt til skildringen af en »isenbods« lager i 1717. Svært gods som jernplader, ståltråd og »kratzentråd«, nyttegenstande som lysestager og ølhaner, værktøj, personlige sager og kostelige ting som »1 af den tørkiske keysers livbøsser« opregnes. Men hvad der gør opregningen særlig interessant, er sammenstillingen af auktionkataloget med det samtidige skifte, hvorved det i visse tilfælde har været muligt at opgive både vurderingssummen fra registreringsforretningen og salgssummen på auktionen f.ex.:

I jernvindovn 8 rigsdaler i taxationen, 9 rd. på auktion
messingdekket til fyrbækken 2 mrk. i taxation, 2 mrk.

9 sk. på auktion

stort spejl 6 rd. i taxation, 5 rd. 5 mrk. på auktion

Ikke mindre vigtig var konstatering af, at auktionkataloget, hvis udarbejdelse stod i forbindelse med en ændring i boets administration, kom til at indeholde adskilligt mere end den oprindelige registrering i skiftet. Resultatet blev, at de sager, der ved vurderingen var blevet sat til c. 1.300 rd., ved auktionen indbragte 3.708 rd. (5).

Foruden et udmærket bidrag til københavnsk kultur- og erhvervshistorie, har Otto Andrup her – hvad der næppe på daværende tidspunkt kunne stå ham klart – leveret et kildekritisk bidrag af stor interesse.

Imidlertid er det kun de færreste auktionsforretninger der har sat sig spor i form af tryksager. I almindelighed må man søge oplysning i de auktionsprotokoller, som fra 1690

førtes af by- og herredsfogeder samt birkedommere og ved de gejstlige og militære retter. Allerede i 1881 var den kendte fynske historiker S. Jørgensen (Kistrup) i sin skildring af den fynske bondestand i tiden 1600–1657 (6) opmærksom på »de interessante auktionsprotokoller«, som kunne skaffe indblik i mange økonomiske forhold. Det var dog Fridlev Skrubbeltrang forbeholdt at vise, hvorledes auktionpriserne kan bruges som korrektiv til skifternes vurderingssummer, når man, vel at mærke, er opmærksom på nuancerne. Det er således ikke uden videre givet, at auktionpriserne ligger over vurderingerne ved registreringen. Da der i 1784 blev skiftet efter en skrædder i Køge, kom der ikke noget antageligt bud på hans hus, hvorfor det udlagdes til den latinske skole for 20 rd. og de fattige for 100 rd. (7). Også på anden måde kan man gennem auktionsforretningerne få suppleret den viden man har erhvervet ved studier i skifterne, ofte er det nemlig muligt at identificere køberne på auktionen og således følge de enkelte ejendes videre skæbne (8). Georg Hansen konstaterer f.ex. i sin bog *Degnen*, at bøger erhvervedes på auktion efter en præst eller degn for at spredes på ny, når man selv gik i graven. Solgt fra hånd til hånd gjorde samme bind nytte i flere generationer – det var bogsamlinger i cirkulation, som gjorde deres til at skabe ensartede meninger kvartsekler igennem (9). Er konklusionen diskutabel, åbner denne benyttelse af auktionsprotokollerne unægtelig interessante perspektiver.

1. Om Otto Thott se Kristof Glamann, *Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand*, Københavns Universitets festskrift 11. marts 1966, hvor den tidligere litteratur er anført.
2. Carl S. Petersen, *De danske Bibliotekers Historie* (i *Haandbog i Bibliotekskundskab* udg. af Svend Dahl 3. udg. II, 1927, s. 37–155). Lauritz Nielsen, *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne I*, 1946, Povl Eller, *Historisk Ikonografi*, 1964, s. 70. Victor Her-

- mansen i *Fra Københavns Amt* 1935, s. 90. Bredo L. Grandjean, *Kongelig Dansk Porcelain 1775–1884*, 1962, s. 302f. Georg Galster i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1931, s. 214 og 1955, s. 96.
3. Carl S. Petersen, *Afhandlinger til Dansk Bog- og Bibliotekshistorie*, 1949, s. 192–275.
 4. *Fund og Forskning* VIII, 1961, s. 79–127, især s. 97ff. – I modsætning til Søren Kierkegaards katalog kan anføres Victor Madsens uden tvivl udtømmende *Katalog over C. F. Brickas bogsamling* (1904), der bygger på ejerens seddelkatalog. (Om man så kun havde dette katalog til oplysning om bogsamlingens ejers personlighed, ville det sikkert være muligt at give en træffende karakteristik af ham – man kan f.ex. prøve at søge efter et forfatter-skab som Georg Brandes'). Senere har bl.a. økonomiske årsager desværre nedsat sådanne katalogers kvalitet jfr. Volmer Rosenkilde i *Bogvennen* Ny Rk. III, 1948, s. 239f.
 5. Otto Andrup, *Firmaet Baadh & Winther gennem to Hundrede Aar*, 1917, s. 28ff.
 6. *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* VIII, 1881, s. 205. I *Aarbøger for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* XXIII, 1936, s. 696–704 har Christine Reimer gengivet et auktionskatalog over indbo og udbo fra Gribsvad kro 1831.
 7. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, 1940, især s. 266. – Landsarkivet for Sjælland m.m., Køge skifteprotokol 1766–1790 fol. 370.
 8. Stikprøver i gejstlige auktionsprotokoller og -kataloger viser, at der gennem disse er gode muligheder for at få kulturformidlingen belyst jfr. *Fortid og Nutid* XXI, 1960–1962, s. 146f.
 9. Georg Hansen, *Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie*, 1944, s. 59 med note 103.

GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Skifternes store betydning for personalhistorien i alle dens afskygninger har fra første færd været historikerne klar. Det er næppe for dristigt at anse Arild Huitfeldt for at være den første, der videnskabeligt har anvendt et skiftedokument til karakteristik af en person og til belysning af et bestemt historisk forhold. Meget tyder nemlig på, at Huitfeldt i sin skildring af drabet på rigshofmester Povl Laxmand (1) påberåber sig en fra skifteforretningen (2) stammende jordebog eller taxationsforretning, der danner grundlaget for karakteristikken af rigshofmesteren som en rig mand, der samlede og købte meget gods, hvorfor han blev forhadet af høj og lav, »som gerne sker«. Så følger opregningen af fem sædegårde, 900 arvegårde og så videre lige til det mers-skib og tre andre små skibe, som den dræbte ejede.

Det er selvfølgelig yderst sjældent, at en skifteforretning sker på et sådant storpolitisk plan, og der er derfor grund til at vende sig til en udtalelse om skifters brug fremsat halvandet århundrede senere af en anden højt fortjent historiker, Jacob Langebek. For at oplyse og ydermere bevise, hvad der i en foregående artikel (om Jørgen Gyldenstjernes gravskrift i Odense 1551) var meddelt om Henrik Knudsens sønners navne og antal, vidste han intet vissere bevis at lægge for dagen end den mærkelige skiftekontrakt, som disse brødre havde oprettet mellem sig 1530 efter faderens død. Man kan deraf se, at moderen har besiddet Iversnæs og en del mere gods uskiftet, at de har haft en eneste søster, Margrete Gyldenstjerne, og at de to brødre, Bent og Frands,

har været døde før 1530 (3). Direkte i forlængelse af Langebeks arbejde ligger den af ham støttede A. N. Ryges værk *Peder Oxes til Gisselfeld Danmarks Riges Raads og Hofmesters liv og Levnets Beskrivelse, af mange authentique Breve og Documenter oplyst og forfattet*. Bogen blev trykt 1765 og dens store femte kapitel, der fylder omtrent 100 sider, bærer titlen: Den langvarige trætte mellem arvingerne om arv og skifte efter Peder Oxe, med videre, og rummer som de øvrige kapitler en rigdom af aktstykker.

Langebeks problemstilling er stadig aktuell. Hvad enten man undersøger adelige eller ikke-adelige slægters historie er skifter såre værdifulde kilder, som følgende eksempel vil vise.

I 1600-tallet træffer man i sjællandske patricierkredse ikke sjældent navnet Eggers. Herman Eggers dukker op i Holbæk i 1630'erne, hvor han snart gjorde sig kraftigt gældende, i det følgende årti repræsenterede han således sin by på stændermøderne. Senere i århundredet finder man navnet både i Næstved og Køge. Familieforholdene klarlægges på heldig måde af en skiftekontrakt af 10. november 1662, indgået af Caspar, Jørgen, Henrik, Johan, Herman, Gert og Didrik Eggers samt Niels Nielsen på sin hustrus vegne af broderlig og svogerlig affektion og højeste skyldighed over for søsteren Else Eggers, og gående ud på at sidstnævnte efter forældrenes død skulle arve som en broder, og at hun, hvis forældrene døde før hun blev gift, da forlods skulle nyde så meget som et hæderligt bryllup og hendes udstyr kunne beløbe sig til. Dokumentet blev medunderskrevet af faderen borgmester Herman Eggers og morbroderen Herman Schrøder i Roskilde. Dette aktstykke udreder således nemt og overskueligt de slægtsskabsforhold, som ellers møjsommeligt måtte fremledes på anden vis, f.ex. fra kirkebøger, og det er tillige nøglen til et stykke købstadshistorie: Else Eggers, for

hvis skyld det var opsat, ægtede rådmand i Køge Rasmus Christensen Schøller, borgmester i Køge var 1661–1683 Caspar Eggers, 1669 fik Næstved en ny borgmester der hed Jørgen Hermansen Eggers, en Henrik Eggers fik 1663 privilegier på et stivelsesværk og tilbød 1666 salpeterleverancer til staten, blandt de Holbæk-borgere der under Skånske krig skulle opgive deres formuer finder vi rådmand, senere borgmester Johan Eggers og Didrik Eggers, Herman Hermansen Eggers blev 1655 student fra Roskilde og 1668 sognepræst i Vollerslev, Gert Eggers i Holbæk havde 1670 et pengeomellemværende med baron Oluf Rosenkrantz og endelig blev Lisbeth Hermansdatter Eggers' mand, Niels Nielsen som borgmester sin svigerfaders kollega i Holbæk magistrat (4).

At skifterne hører til personalhistorikernes og genealogernes foretrukne kilder siger sig selv. Hvor forskelligt de kan udnyttes, får man et indtryk af ved at sammenligne den i 1933 – øjensynligt til rent praktisk brug – trykte *Opgørelse i Dødsboet efter Fisker Anders Corneliusen af Tisvildeleje, død den 3. oktober 1930* med Hugo Matthiessens fine biografi *En Greve*, blandt hvis kilder »Arkivet for den til behandling af grev J. Scheels bo 13. oktober 1815 nedsatte administrations- og realisationskommission« i Randers amts arkiv med sine protokoller og 30 tykke aktpakker indtager en fremskudt plads. Det kan endvidere nævnes, at Frederik Barfod, blandt meget andet også en kyndig personalhistoriker, i indledningen til sin udgave af Ambrosius Stubs digte 1852 gengav skiftebrevet efter denne som »på en gang giver os det pålideligste og det anskueligste billede af hans økonomiske forfatning« (5), og at N. M. Petersen offentliggjorde registreringen af Malmøborgmesteren Christian II.s bekendte tilhænger Hans Mikkelsens efterladte gods (6).

En fremragende forsker lærer man at kende gennem skif-

tet og auktionsforretningen 1832 efter den berømte sprogforsker Rasmus Rask. Carl C. Christensen har skrevet herom i *Danske Studier* 1932; billedet af en lærd tegner sig tydeligt, beskeden garderobe, stor bogsamling. Kataloget over bøgerne, på latin og udarbejdet af professorerne Finn Magnussen og Ramus, er naturligvis en kilde af rang til sprogvidenskabernes historie. Skiftet bekræfter til fulde, at Rask ikke døde som nogen fattig mand, men understreger, at den danske regering ikke var karrig i sin støtte til Rask, der ikke blot havde ideelle men visse også reelle grunde til at udtale de bekendte ord »sit fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette«.

Det var da naturligt, at den første artikel i det 1880 grundlagte *Personalhistorisk Tidsskrift*, den erfarne personalhistoriker Immanuel Barfods betragtninger »Genealogen og han arbejde«, kom til at rumme en værdsættelse af skifterne som kilde for genealogerne. I enhver by, hedder det, findes foruden kirkebogen også skifteprotokollerne, der indeholder en stor rigdom af genealogisk stof, de går i almindelighed længere tilbage i tiden end kirkebøgerne, og da der »vistnok« bør tillægges skifteprotokollerne stor betydning, vil en anvisning til uddrag af disse kolossale bøger måske lette arbejdet. Exempler, valgt i flæng af omtrent 3.000 skifter i Nakskov (fra 1618 til 1780), skriver Barfod, vil formentlig vise, at der er ikke så lidt at drage frem af disse gamle bøger.

Da Immanuel Barfod skrev sin artikel, var statens arkivvæsen, endnu ikke organiseret (7) – først i løbet af 1890'erne kom de nye landsarkiver til at fungere som centre for den personalhistorisk forskning. Det var ikke for tidligt, at der blev draget omsorg for de lokale embedsarkiver. Netop *Personalhistorisk Tidsskrift* bragte 1889 (året for loven om arkivvæsenet) et bidrag som med al ønskelig tydelighed vi-

ste, hvilken skæbne der ventede de gamle arkivalier, når en energisk administrator kom til. Vinding herreds gejstlige skifteprotokol var havnet i Svendborg amts arkiv og med dette anbragt på Nyborg rådhus' loft. Ved den daværende amtmands omsorg gik de gamle sager 1856 derfra direkte i Drewsens papirmølle, og kun biskop Kingos berømte navn foran i skifteprotokollen (som han havde autoriseret og beseglet), inspirerede den unge exam. jur. F. Crone til at redde dette bind fra undergangen (8).

Skønt Crone i sin artikel bragte uddrag af 16 af de mere anselige af protokollens skifter 1684–1712 og således gjorde sit til at henlede opmærksomheden på sådanne protokollers værdi for personalhistorikerne, fik han først 1930 en efterfølger i Erhard Qvistgaard, som da udgav *Ulfborg Herreds gejstlige Skifte- og Justitsprotokol 1685–1767* på grundlag af en ekstrakt udarbejdet af provst Ebbe Kynde i Holstebro i forbindelse med en indberetning til bispen i Ribe 1767. I betragtning af de eksisterende mængder af skifteprotokoller og -dokumenter af forskellig art er dette aldeles forsvindende. Til gengæld er der efterhånden blevet tilvejebragt ganske omfattende hjælpemidler for benyttede af skiftearkivalier, først og fremmest personalhistorikerne (9).

Fra genealogien og personalhistorien er vejen imidlertid ikke lang til andre former for historieforskning. Da G. L. Wad fik opfordring til i C. F. Brickas *Dansk biografisk Lexikon* at skrive artiklen om den finansdeputerede Hans Hansen Rosencreutz, viste det sig under forarbejderne, at skiftet efter denne mand, om hvem Wad ellers næppe ville have skrevet, var bevaret blandt Hofrettens ordinære boer, og at det var usædvanligt righoldigt. Resultatet blev en særlig afhandling (10). Tordenskjolds bo, der naturligvis behandledes af Søetatens skifteret, er registreret i en skifteakt, hvis omfang meget godt svarer til søheltens berømmelse. Som det

kunne ventes, har marinehistorikerne vist denne kilde al skyldig opmærksomhed. 1898 offentliggjorde kaptajn O. Lütken registreringsforretningen og gav den disse ord med på vejen: Ud fra de lange, tørre inventarielister synes admiralsens egen person at voxte levende frem, som han gik og stod, og man kan i tankerne så at sige rekonstruere det fordums hjem på Christianshavn og få de gamle blade til at besvare så mange spørgsmål, at man er i stand til at danne sig et billede af det interiør, hvori admiral Tordenskjold færdedes, et billede, som man har lov til at anse for i alt væsentligt stemmende med virkeligheden. Den der fordyber sig i registreringsforretningen, vil snart give kaptajnen ret. Man finder en velmøbleret fireværelses lejlighed med et kammer til sekretæren mons. Walter. Her kunne helten, når han var i land, hvile ud mellem edderdun og glæde sig over sine mange skilderier. Der var billeder af de kongelige, kongen og kronprinsen, og af de store modstandere Carl XII og Stenbock. Der var også andre portrætter: den persiske ambassadør, Løvendal og frue og grev Laurvig, samt gamle kendinge som de fire elementer og de fire årstider. Og så var der ikke helt få kærligheds-stykker. Bøgerne var, som man kunne vente, ikke mange. Men der var vin og brændevin i kælderen, og huset strittede af våben (11).

Flere eksempler på hvorledes personalhistorisk benyttelse af skifteakter giver bidrag til andre sider af historien kunne let opremses (12). Endnu skal det blot nævnes, at skifterne har deres andel i, at *Lehnsbaron Hans Berner Schilden Holsten's Slægtetog* har betydning langt ud over det rent genealogiske og personalhistoriske (13).

1. Folioudgaven s. 1041f.
2. Da kongen efter drabet på Povl Laxmand gjorde sine krav på denne gældende ved civil proces og fik tildømt erstatning, må man formentlig gå ud fra, at der er blevet skiftet på normal vis, og at

- kongen er optrådt som kreditor – at kongen forinden havde sikret sig ved beslaglæggelse af Povl Laxmands ejendele kan næppe tillægges betydning i denne sammenhæng, jfr. Henry Bruun, *Povl Laxmand og Birger Gunnersen*, 1959, s. 100.
3. *Danske Magazin* IV, s. 177.
 4. Indlæg til Sjællandske Registre 1668, 15. jan. nr. 19 jfr. Albert Thomsen, *Holbæk Købstads Historie*, 1936–37, s. 238, der nævner at Johan Eggers blev borgmester i Holbæk og Jørgen i Næstved, at Niels Nielsen ligeledes blev borgmester i Holbæk samt at Else ægtede Hasmus Schøller. Der lader sig imidlertid sige adskilligt mere af interesse om denne familie.
 5. *Ambrosius Stubbs Samlede Digte* ved Frederik Barfod, 1852, s. XLV – om Erik Kroman, *Ambrosius Stub og hans ærøske Forbindelser*, 1967 jfr. nedenfor s. 91. Jfr. Bjørn Kornerup i *Kulturminder* 1952 s. 40ff.
 6. *Danske Magazin* 3. Rk. I, s. 238ff.
 7. Om arbejdsvilkårene for genealoger og personalhistorikere i første halvdel af 19. århundrede har Albert Fabritius i *Personalhistorisk Tidsskrift* 9. Rk. V, s. 175ff. offentliggjort »En meget morsom og fornøielig Historie om Opdagelsen af en uventet fra Himlen nedfalden Arv paa 15000 Rigsdaler (der desværre bliver deelt i mange Portioner) og af et vigtigt Familie-Legat«.
 8. *Personalhistorisk Tidsskrift* 2. Rk. IV, s. 211–222.
 9. Albert Fabritius og Harald Hatt, *Håndbog i Slægtsforskning* 3. udg. 1963 især s. 196–204. Harald Jørgensen, *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm*, 1966. Axel Nørllit, *Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m.*, 1948. *De nørre-jyske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956* udg. af Landsarkivet for Nørrejylland, 1967. Johan Hvidtfeldt, *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe, 1965. Endvidere de i arkiverne udarbejdede personregistre. Imidlertid findes skiftearkivalier mange andre steder. Kommissarieskifter kan findes i Danske Kancellis arkiv (f.ex. C 33, Boet efter friherre Jens Juels hustru 1692 eller F 64 executor-skifte efter statsminister Otto Thott 1794, genpart) i privatarkiver, hvad enten disse findes i statens arkiver, i bibliotekernes håndskriftsamlinger eller hos private jfr. om de hertil knyttede problemer Aa. Rasch i *Afhandlinger om Arkiver ved Rigsarkivets 75-års Jubilæum* 1964, 1964, s. 238. Dertil Landetatens og Sø-

etatens særlige skiftevæsen (i Rigsarkivet) og Kongehusarkivets lille højst eksklusive samling af skifter (sammesteds). Endelig kan skiftesager findes som bilag til domstolenes sager. Derimod hører det vistnok til sjældenhederne, at skifter opbevares i museer, et eksempel er anført af Helge Søgaard i *Arv og Eje, Danske Museer* XIII, 1964, s. 22, note 24 som henviser til en »Skifteprotokol, sluttet 12. 2. 1781, »Den gamle By« – måske er der tale om et skiftebrev. Jfr. også s. 57f. note 8 om skiftesager som regnskabsbilag og note 14 om opbevaring på museum.

10. *Personalhistorisk Tidsskrift* 4. Rk. II, s. 131ff.
11. O. Lütken, Tordenskjolds Dødsbo, *Tidsskrift for Søværnen* Ny Rk. 33 bd., 1898, s. 298–331. Senere er skiftet behandlet af Olav Bergersen, *Viceadmiral Tordenskiold*, Trondhjem 1925, og af T. A. Topsøe-Jensen, i *Historisk Tidsskrift* 9. Rk. V, s. 282–92 jfr. VI, s. 126ff.
12. F. J. West har blandt skiftedokumenter fundet breve om Københavns brand 1728, *Historiske Meddelelser om København* V, s. 477f. og T. Vogel Jørgensen har på samme måde fundet Holberg-autografer, *Personalhistorisk Tidsskrift* 10. Rk. I, s. 275f. – Omvendt har Erik Moltke under sine studier til runologiens historie gennemgået skiftet efter Jon Skonvig med et i alt væsentlig personalhistorisk resultat, Erik Moltke, *Jon Skonvig og de andre runetegnere* II, 1958, s. 133ff. Endelig bør nævnes, at det magre udbytte af Th. A. Müllers jagt på Holberg-minder ikke mindst skyldes, at skiftesager dels ikke har foreligget dels er gået tabt; Th. A. Müller, *Afhandlinger i Udvalg*, 1945, s. 78 og s. 80 note 2. Jfr. samme i *Holberg Aarbog* 1922, s. 144–150.
13. *Lehnsbaron Hans Berner Schilden Holsten's Slægtebog*. Udarbejdet af Hans Berner Schilden Holsten og Albert Fabritius I ff., 1940ff.

KULTURHISTORIE

Også forståelsen af skifternes værdi for kulturhistorisk forskning fik udtryk i 18. århundrede. I andet bind af de *Nye Samlinger til den danske Historie*, som P. F. Suhm udsendte 1793, var skifteforretningen efter Ole Worm 1655 trykt, og den karakteriseredes i fortalen som værende »ej uden nytte i at kende vore forfædres økonomiske forfatning«. Dette udvikledes i indledningen således: »Her meddeles et inventarium, som tjener til oplysning om, hvori velhavende folks formue og velstand viste sig i forrige seculum. Deres bohave og husredskaber, deres pragt og pengevæsen, var så aldeles forskelligt fra det, som nu mod det 18de århundredes slutning har sted, at sammenligning ikke er uinteressant« (1). På lignende måde præsenteredes 1836 en fortegnelse over den arvelod i Ingeborg Rosenkrantz' løsøre, som tilfaldt hendes broder Holger 1638: »Fortegnelsen, der fortjener bekendtgørelse som et bidrag til kundskab om adelig fruentimres klædemon og pynt i Christian den fjerdes tidsalder . . .« (2).

Der gik dog lang tid før man nåede til at udnytte dette kildemateriale, der som allerede nævnt lå spredt og for en stor del utilgængeligt rundt om ved embederne eller i private hjem. Først i løbet af 19. århundrede da det lokalhistoriske arbejde i stigende grad kom til at omfatte undersøgelser i de stedlige arkiver, godsarkiver, rådstuearkiver, blev skitterne draget frem. Her skal nævnes som særlig typiske Københavns rådstuearkivar Oluf Nielsen og Roskilde-historikeren og arkæologen J. Kornerup (om Ribes historiker J.

Kinch vil der senere blive talt). Da førstnævnte i 1884 fejrede Holbergjubilæet med sin *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, Kulturhistoriske Billeder fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede* skrev han i indledningen bl.a., at tidligere historikers kendskab til den trykte litteratur var anderledes fyldig end efterfølgernes »men vi opleder træk af folkelivet i skifteprotokoller, forhørsprotokoller, ansøgninger, indstillinger, kort sagt forfædrenes embedspapirer er blevne historiske kilde-skrifter. Der må søges og granskes, mangfoldige bunker blades igennem og lægges til side med suk, thi det meste er grus og sten, og guldkornene er få, men disse er da også lodige, thi de giver os samtiden med dens egne ord og udtryk og lader os se menneskene, som de gik og stod«. Hvad nu skifterne angår bruger O. Nielsen dem til at beskrive tidens klædedragt, bogsamlinger og malerier (3). Og på samme måde gik han frem i sit få år senere udkomne *Københavnshistories femte bind*, hvor han ved hjælp af skifter belyste »levevis og tænkemåde«, disse skifter var ikke valgt i flæng, men udvalgt som særlig karakteristiske blandt de mange hundrede, som var gennemgået (4).

Ganske som O. Nielsen var også J. Kornerup, hvis bog om Roskilde kom 1892, enig i den betragtning, at man af de gamle skifteprotokoller får et begreb om møblement og garderobe, og over for indvendingen, at det kunne synes noget småt og ubetydeligt at efterse sligt, fremhævede Kornerup, at disse undersøgelser unægteligt bidrager til at gøre billedet af fortiden mere levende (5). Der kan være grund til at minde om, at disse Kornerups stilfærdige ord fremkom før Troels-Lund i sit blændende og berømte svar til Dietrich Schäfer havde afvist angreb af netop den karakter, som Kornerup anførte (6).

Så værdifulde og interessante O. Niensens og J. Kornerups bøger end var, lå deres værdi dog for en stor del deri, at de

gjorde opmærksom på det mægtige materiale, som står til kulturhistorikerens og lokalhistorikerens rådighed. Men nu meldte sig det problem, at kildernes rigdom var så stor, at den ligefrem var en hindring for en effektiv benyttelse (7). Et forsøg blev imidlertid gjort. 1903 udsendte Jørgen Olrik, som kort tid forinden havde anmeldt Kr. Erslevs udgave af testamenterne fra middelalderen og sikkert inspireret af denne, sin bog *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*. Helsingør bys statelige række af skifteprotokoller, hvis ældste bind er fra 1571 udgør grundlaget for denne bog, der på een gang fremlægger og behandler kilderne. Det er imidlertid et godt vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det er at beherske dette store og detailfyldte materiale, at bogen efter så mange års forløb stadig står så nogenlunde alene i danske historisk litteratur – ved Jørgen Ollriks død 1941 nævnte hans mangeårige kollega Chr. Axel Jensen ønsket om en videreførelse af arbejdet (8).

Dette er dog på ingen måde at opfatte som et tegn på at kulturhistorikerne har ladet skifterne ligge. Der har tværtimod i en lang række større og mindre arbejder været gjort flittig brug af de mange protokoller i arkiverne og hos private. »De allerfleste her meddelte oplysninger er uddragne af en inventarliste, optaget på Clausholm 1743 og andre dokumenter vedrørende skiftet efter dronning Anna Sophie i Brahetrolleborg arkiv . . .« skrev H. Berner Schilden Holsten i sin skildring af dronning Anna Sophie på Clausholm (9). En lokal eller saglig afgrænsning gav sig så at sige af sig selv. »Det var meget begrænset, hvad jeg kunne overkomme at gennemgå af skifteprotokoller. Og i stedet for at tage tilfældige udpluk af skifter fra mange forskellige landsdele, valgte jeg at gennemgå forholdsvis få protokoller systematisk, og jeg søgte at udvælge disse således, at de på een gang gav fuldstændige rækker og et repræsentativt materia-

le« skrev Axel Steensberg 1949 (10) i sin bog om bonde-møbler.

På denne måde er der efterhånden fremkommet punktstudier af klædedragt (11), af sølvtøj (12) og af borger-skabets løsøre (13). Samtidig har arkitekturhistorikerne opdaget, at skifterne kan yde god hjælp ved studiet af gammel bygningskultur. Hans H. Engqvist har med effekt kunnet benytte skiftet efter Oluf Mouritsen Krognos 1574 i sin beskrivelse af *Kong Hans's Vingård* i København (14). Efterhånden som arkitekturhistorien orienterer sig kulturhistorisk, og husenes funktioner kommer i betragtning på lige fod med deres æstetiske kvaliteter, får skifternes oplysninger om rumindretning og -udstyr, om ejer- og prioriteringsforhold naturligvis større og større interesse.

C. G. Schultz gik 1955 i sin bog om billedhuggeren Stanleys gård på Christianshavn så vidt, at han aftrykte store dele af registreringen af Stanleys bo, thi »det har været morsomt så nogenlunde at kunne møblere og således levendegøre hans hus, og mangen lille ting har rigtigt vendt og eftersporet kunnet give nye oplysninger om hans virksomhed og interesser . . .« (15). På samme måde har Jørgen H. P. Barfod ved hjælp af skiftet efter Bagge Wandel kunnet give oplysning om navigationsskolen i København 1684 (16). Og at skifterne kan give deres bidrag ved »saneringsundersøgelserne« ser man af Poul Strømstads bog om Åbenrå, hvor husets sociale placering belyses ved hjælp af en urtekræmers fallitbo fra 1805 (17).

Fra det enkelte hus er det naturligt at vende sig til bysamfundet. I en undersøgelse af Køge bys forhold i 18. århundrede med brandtaxationerne som hovedkilde har skifter kunnet anvendes som supplerende og kontrollerende materiale (18). Sluttelig må det nævnes, at også studiet af byggeriet på landet har kunnet støtte sig til skifter (19).

Medens arkitekturhistoriens brug af skifter er af ny dato, forholder det sig anderledes med andre sider af kunsthistorien og kunstsamlingernes historie. 1903, samme år som Jørgen Olriks bog udkom, tryktes Lauritz Weibulls afhandling om billedhuggere og træsnidere i Malmø og Lund på renaissancetiden (20), hvor man blandt kilderne finder et par skifter fra Malmøs rådstuearkiv. Fra de følgende år kan nævnes arbejder af Otto Andrup, der bl.a. drog nytte af Griffenfelds konfiskationsbo (21), Georg Garde (22), Hans H. Fusing (23) og Victor Hermansen. Sidstnævntes arbejde Borgmester Enevald Rasmussen Brochmand og hans Malerisamling i Køge (24) er især interessant, såvel hvad emnevalg som metode angår. Her vises det, hvor frugtbart det er at opfatte kunsthistorien som et led af den almindelige kulturhistorie. Ikke mindst malerisamlingen bringer os den gamle købstadspatricier mærkeligt nær.

Men Enevald Brochmand var ikke den eneste, som samlede på malerier og kobberstik, skriver Victor Hermansen, der gør opmærksom på, at også andre havde den passion, og giver interessante eksempler, ligeledes fra Køge.

Selv om skifterne ikke altid er så oplysende, som det var at ønske – poster som 11 stykker oliefarve maling og 6 gamle kobberstykker er ikke ualmindelige – opregner de dog mangan en billedsamling, som bør tages i betragtning af den, der vil vide besked med ejeren og hans kreds. Som regel vil det vel være den kendte personlighed eller den iøjnefaldende samling, som henleder opmærksomheden på sig. Jævnere forhold har imidlertid også deres at fortælle. Ved at nævne de »Contrafeier« som en ganske ukendt og almindelig borger i København, Niels Knudsen Grynmand, ejede i 1630, får man en forestilling om, hvordan der så ud i et middelstandshjem på Christian IV.s tid:

Christi Effigies (vurderet til 3 mrk.)

kongelig majestæts kontrafej (1½ daler)
kong Frederiks kontrafej (1½ daler)
prinsens kontrafej (1½ daler)
to malede tavler (à 1½ mrk.)
Niels' forrige hustru (2 daler) (25).

Et meget stort og vigtigt materiale til belysning af det kulturelle milieu rummer skifterne endelig i registreringerne af boernes bestand af bøger. Allerede i registreringen af Jens Grands efterladenskaber indtog bøgerne naturligt nok en fremskudt plads; der var theologisk, juridisk, filosofisk, historisk og medicinsk litteratur, men der var også forordninger fra Danmark, visse bøger på folkesproget – altså på dansk – og andre læg, som ikke blev fundet værdig til omtale. Medens der mærkeligt nok ikke endnu er foretaget nogen tilbundsgående undersøgelse af ærkebispens bibliotek (26), findes der en gennemgang af en dronnings bogsamling, som viser hvilke oplysninger der kan aflokkes sådanne boglister.

Dronningen er Frederik III.s gemalinde Sophie Amalie, og kommentatoren er Carl S. Petersen, der placerer listen som en kilde til hofkulturens historie og gør opmærksom på, at dronningens litterære sympatier ikke var uden indflydelse på den almindelige kulturudvikling i Danmark. Samlingen bestod af skønlitteratur og opbyggelsesbøger, sidstnævnte for det meste arv fra moderen. Med enkelte undtagelser var der ingen danske bøger, ligesom der i årene 1660–1670 i kongens bibliotek kun var en tilvæxt af sådanne på gennemsnitlig een om året. Over for eventuelle bebrejdelser mod kongeparret for at svigte dansk litteratur, rejses det spørgsmål: »hvor var, alvorlig talt, ved midten af det 17. århundrede den skønlitterære bog på dansk, som skulle kunne have bud til et kultiveret menneske, der sprogligt beherskede verdenslitteraturen? til hvad fornuftigt øjemed

f.ex. anskaffe sig Søren Terkelsens ikke alt for elegante oversættelse af »Astree«, når man var i stand til at nyde originalen på fransk?» Det er interessant at sammenholde denne vurdering med C. O. Bøggild Andersens karakteristik af dronningen: Dansk lærte hun efterhånden at forstå og formentlig at tale, men skrev det næppe, og hun vedblev at stå dansk åndsliv fjernt« (27).

Kongehusets og regeringskredsens skiftesager er overhovedet et nærmere studium værd. Griffenfelds bogsamling, der omend ikke formelt så dog reelt var en del af hans konfiskationsbo, har med rette været genstand for historikernes opmærksomhed. I sin karaktisistik af J. F. Struensee lader Edward Holm følgende vurdering af dennes bo få en fremtrædende plads: Intet kunne være tarveligere end den bogsamling han efterlod sig ved sin død, den var lige så ringe som hans garderobe var udmærket. Og i sin fremstilling af industriens historie har J. O. Bro Jørgensen henvist til skifternes vidnesbyrd om økonomers litterære ballast i 18. århundrede (28).

Naturligvis vil skifterne, hvor interessante de end måtte være, ved behandlingen af sådanne emner i reglen kun indtage en underordnet plads blandt kilderne. Noget anderledes forholder det sig med privatpersoner, hvor skifteforretningen kan være den vigtigste eller eneste kilde, der står til rådighed.

Et eksempel på hvorledes et skiftes bogbestand kan bruges til karakteristik af såvel den enkelte personlighed som af dennes milieu er givet af Troels Dahlerup i skildringen af den fynske provst Oluf Andersen og hans bibliotek. O. 1650 var Oluf Andersen død; da han var insolvent, gik arvingerne fra arv og gæld, og da kreditorerne ikke meldte sig, fik kronen boet tilkendt, hvilket bevirkede, at registreringsforretningen indgik som bilag i Odensegårds lens regn-

skab 1654–55. Med de fornødne forbehold: bøger kan være blevet fjernet inden taxationen, proveniensen kan ikke oplyses, vurderingen er så lav, at den giver anledning til mistanke om egennyttige beregninger hos vurderingsmanden, er der for forfatteren ingen tvivl om, at Oluf Andersen i sin ungdom må være blevet afgørende præget af den da herskende filippistiske åndsretning, der her hjemme havde en så fremragende repræsentant som Niels Hemmingsen (29).

Et andet eksempel af denne art er den bogliste, som findes blandt dokumenterne vedrørende skiftet efter hører ved Holbæk latinskole Jens Jørgensen. Og som det nærmere bekendtskab med provst Oluf Andersen føjer et lille, men ikke uvigtigt led til vort kendskab til fynsk kirkehistorie i 17. århundredes første halvdel, således lærer man her gennem en ukendt pædagogs bøger sjællandske latinskoleforhold at kende i samme periode. Det er selvfølgelig mindre vigtigt, at Jens Jørgensen, der ikke hidtil har været kendt, nu træder frem i historiens lys, men det er af betydning, at hans bogsamling vidner om god orientering i de fag, det var hans embede at undervise i. Fremdeles tør det sikkert siges, at denne hører efter sine forhold må have investeret ikke så lidt i sit bibliotek, selv om der naturligvis kan have været tale om arv og gave. Men vigtigst er det, at denne bogsamling antyder en standard, som man vel næppe ville have ventet i en lille købstadsskole (30).

På grænsen mellem sådanne enkeltundersøgelser og studiet af større gruppers forhold til bøger står en studie som Hans H. Fussings om Holberglæsning på Fyn (31). Skønt emnet kan synes temmelig specielt, har resultaterne almen interesse. Det er sjældent, fastslås det, at man i almindelige borgerboer finder bøger i større omfang. Hvad der findes, er som regel aldeles overvejende opbyggelseslitteratur isprængt en smule jura og af og til lidt historie, men tidens

skønlitteratur var jo heller ikke omfattende. Det er naturligt at søge efter bøger i akademikernes, og det vil praktisk talt sige præsternes, boer. En stikprøve er foretaget i borgerboer, idet Odense købstads skifteprotokol for årene 1738–51 er blevet gennemgået, og her findes kun i tre boer så mange bøger, at de er blevet specielt registreret, og for årene 1751–55, hvor kun eet bo har mere end fem bøger. I ca. 90 % af boerne findes overhovedet ikke een bog opført ved registreringen. Udbyttet af denne gennemgang af skifteprotokollerne har været ringe, så ringe, at man, da Holbergs bøger jo faktisk blev solgt i stort omfang, må gå ud fra at mange Holbergbøger enten i skifterne har gemt sig i det, kaldes »bøger af alle slags« og »diverse bøger« eller af arvingerne er blevet udtaget af boet før registreringen.

Sluttelig må nævnes en række undersøgelser af bogfortegnelserne i borger- og bondeskifter (om gejstligheden vil der blive talt i det følgende). Allerede Oluf Nielsens København på Holbergs Tid havde bragt nogle prøver fra hovedstaden, og en snes år senere gav Jørgen Olriks bog om de helsingørske skifter et supplerende materiale fra denne vigtige købstad. Siden er fremkommet Palle Birkelunds studie over de århusianske skifter i slutningen af 17. århundrede, der viste, at der blandt 406 boer var 110 hvor posten bøger var specificeret og ikke blot affærdiget med »6 almindelige bøger«. Der gives her gennem mange eksempler og ved en fyldig indledning og kommentar et interessant indblik i borgerskabets læsevaner på Christian V.s tid. Bøgerne placeres både efter erhverv og, hvad der er ikke mindre vigtigt, efter formuesforhold, idet både aktiver og passiver anføres. Endelig bør man være opmærksom på følgende vigtige iagttagelse: Meget tyder på, at bøgerne virkelig har læst de bøger de ejede. Bøger var en luksusvare, så hvorfor skulle man ofre mange penge på ting, man ikke benyttede, og det ses, at en

stor del af de forekommende bøger er udkommet i ejerens senere leveår, så der kan næppe for deres vedkommende være tale om arv (32).

Senere er forholdene i Odense blevet behandlet af Holger Rasmussen, der ligeledes giver eksempler fra forskellige boer fra 17. århundrede, bl.a. et der viser, at litterære interesser ikke altid falder sammen med velstand og social position. Det meget udførlige og rige skifte efter borgmester Otte Knudsen (Seeblad) 1633 opviser således blot følgende bøger: 1 gammel bibel, 2 danske mester Pouls postiller samt 21 adskillige små bøger (33).

Lignende undersøgelser er foretaget for Kalundborgs vedkommende, hvor den ældste bevarede skifteprotokol (1682–1695) danner grundlaget (34), og af forholdene i Viborg, hvor tre skifteprotokoller (1752–1756, 1802–1816 og 1854–1854) er blevet bearbejdet (35). Blandt de c. 100 boer som var registreret i Kalundborg, er posten bøger kun påtruffet i de 14 altså også relativt i betydeligt færre tilfælde end blandt de samtidige skifter i Århus, og også bogsamlingerne selv synes præget af de mindre og fattigere forhold i den sjællandske by. For Viborgs vedkommende viser det sig, at der iblandt 144 skifter fra 1752–66 findes 34, hvor bøger er registreret; disse samlinger synes at være af samme karakter som de kalundborgske: i almindelighed er der tale om højst en halv snes bøger, den religiøse litteratur er stærkt fremtrædende, og stort set af ensartet præg (36).

Også landbefolkningens bogbesiddelse har man søgt at få klarhed over gennem undersøgelser af skifteprotokollerne. Pioneren var her Frits Heide, der i »Bidrag til Spørgsmålet om den danske Almues Læsning i det 18. Aarhundrede« (37) gjorde rede for, hvad han havde fundet i 8 skifteprotokoller med tilsammen c. 1300 skifter fra sjællandske godser. I de 98, altså i knap 8 %, fandtes bøger. Men herfra må endda

trækkes 14 skifter efter folk uden for »selve almuen«. Af de resterende fandtes imidlertid kun 56 egnet til nærmere undersøgelse, og af disse indeholdt ikke mindre end 48 udelukkende religiøs litteratur, salmebøger, postiller o.s.v. Kun 8 rummede anden litteratur.

Sjællænderne var åbenbart ikke meget litterære. Noget flittigere til at læse synes man at have været i Jylland. I sin vigtige studie *Pietismen i Jylland* fremlægger F. Elle Jensen resultatet af stikprøver fra godsernes skifteprotokoller c. 1765–1785 omfattende 1040 skifter. Af disse rummede de 220 bøger, altså betydeligt flere end tilfældet var på Sjælland, men lige som dér oftest ganske få hvert sted. Også i Jylland var det religiøse element aldeles dominerende, det viste sig ved nærmere eftersyn at være af gammel-dags, ortodox, førpietistisk karakter, hvilket fortolkes som røbende en konservativ holdning hos besidderne, der ikke har ladet sig overtale af de tilbud, som deres pietistiske biskop H. A. Brorson flere gange fremsatte. Forfatteren finder heri bekræftelse på sin ad anden vej vundne opfattelse, at det ikke lykkedes pietismen som sådan at slå rod i den jyske befolkning (38).

Det kan næppe bestrides, at forfatteren har draget for vidtgående konklusioner af det kildemateriale, han så for tjenstfuldt har fremdraget. F. Skrubbeltrang har nemlig utvivlsomt ret, når han i sin anmeldelse af bogen (39) skriver, at forfatteren med rette i skifteprotokollernes bogfortegnelser har søgt holdepunkter for formodninger om præsternes forhold til pietismen, hvilket kan gøres, da det drejer sig om godt 100 bind pr. skifte. Men, fortsætter Skrubbeltrang, en tilsvarende gennemgang af over 1000 bondeskifter har langtfra tilsvarende beviskraft. Her er bøgerne som regel først nået ud til bønderne ved auktioner, vel især over præstebiblioteker, og dermed glider skifternes bevis for me-

nighedernes religiøse indstilling i virkeligheden forfatteren af hænde. At et par pietistiske præster efter hinanden i en længere årrække kan virke i et sogn, uden at det giver sig tydeligt udslag i bondeskifternes bogbestand, bliver i det 18. århundrede intet bevis for at præsternes forkyndelse var uden indflydelse på almuens religiøsitet.

1. [P. F. Suhm,] *Nye Samlinger til den danske Historie* II, 1793, 1–2 hefte s. 90. Originalen tilhørte rektor O. Worm i Horsens og var en smule forreven. Det er interessant hermed at sammenligne Peter Friis Edvarsen, *En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstæds gamle og nu værende Tilstand*, Sorø 1759, s. 169, hvor et skiftedokument fra 1655 omtales (og trykkes blandt bilagene) alene fordi forfatteren finder skrivemåden og den anvendte »munke-regnings kunst«
kuriøs.
2. *Nye Danske Magazin* VI, s. 61ff.
3. *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid* s. 2, 102ff., 121ff. og 162ff.
4. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* V, 1889, s. 187ff.
5. J. Kornerup, *Roskilde i gamle Dage*, 1892, s. 77ff. jfr. s. 50.
6. Troels-Lund, *Om Kulturhistorie*, 1894. Selv havde Troels-Lund trykt løsereregistreringen efter Peder Oxe i *Danske Samlinger* 2. Rk. VI, s. 168–191. I hans berømte *Dagligt Liv i Norden* har skifter kun en ganske beskedne plads blandt kilderne.
7. Jfr. Albert Olsens kritik af den lokalhistoriske litteratur *Fortid og Nutid* XV, 1943–44, s. 1–8.
8. *Kultur minder* 1942–43, s. 9f. Inden fremkomsten af Olriks bog havde hans kollega i Nationalmuseet M. Mackeprang i *Danske Magazin* 5. Rk. IV, s. 69ff. offentliggjort en lille samling ældre skifter fra Malmø, medens Olrik selv i *Fra Arkiv og Museum* I, s. 429ff. aftrykte et borgerligt inventar fra Odense, vistnok hidrørende fra et konfiskationsbo, som må henføres til 1531. I *Fortid og Nutid* I, s. 155f. gjorde Thomas B. Bang opmærksom på muligheden af at finde sådanne boer i lensregnskaberne og anførte fra Ålborghus lensregnskab 1606–07 en fortegnelse over en løbekræmmers efterladenskaber og fra Roskildegård lensregnskab 1556–57 en for trolddom brændt kvindes bo. Jfr. også Troels Dahlerups i note 29 anførte afhandling.
9. *Fra Randers Amt* V, s. 5–103.

10. Axel Steensberg, *Danske Bondemøbler*, 1949, forordet. Allerede i 1945 havde Poul Halkjær Kristensen i *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog XXXIV*, s. 123–42 givet oplysninger om bondeinventariet på Lolland i begyndelsen af det 18. århundrede på grundlag af 40 gårdmandsskifter af mellemstørrelse fra Juellinge og Årsmarke (Knuthenborg) 1696–1705 og 1719–1728.
11. Ellen Andersen, *Danske bønders klædedragt*, 1960. Erna Lorenzen i *Østjysk Hjemstavn* 28. årgang, 1963, s. 5–14 og i »Den Gamle By« Årbog 1962, s. 17–47.
12. Svend Larsen i *Fynske Minder* 1951, s. 25–43.
13. Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I–II*, 1965; Poul Rasmussen og Gustav Albeck, *Ebeltoft Købstads Historie*, 1951, s. 127ff.
14. Hans Henrik Engqvist, *Kong Hans' Vingaard*, 1951, s. 18ff. Dokumentet opbevares på Københavns Bymuseum.
15. C. G. Schultz, *Stanley og hans gård (Meddelelser fra Foreningen til gamle bygningers Bevaring 7. Rk. Nr. 3)* 1955, s. 42 jfr. 61ff. I *Ærøboen* 1962 nr. 6 har Erik Kroman fra skifteforretningen efter hertug Christian af Ærø fremdraget oplysninger om rumfordeling og møblering på Søbygård på Ærø 1633.
16. Jørgen H. P. Barfod, *Danmark-Norges Handelsflåde 1650–1700 (Søhistoriske Skrifter VI udg. af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg)* 1967, s. 40 med note 88.
17. Poul Strømstad, *Åbenrå 1*, 1964, s. 85ff. især s. 88. Samme i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958, s. 39–52. Samme (red.), *Ildebrandshuse*, 1966 især s. 202ff.
18. Johan Jørgensen i *Arkiv I*, 1966–67, s. 253–274.
19. Svend Jespersen, *Studier i Danmarks Bønderbygninger*, 1961, s. 71, 90 og 94f.
20. *Historisk Tidskrift för Skåneland I*, s. 11f., s. 29 og 39.
21. *Fortegnelse over to hundrede af Baroniet Gaunøs Malerier af ældre Malere samt over dets Portrætsamling*, 1914, *Fortegnelse over Malerierne paa Gisselfeld Kloster*, 1918 og *Kunstmuseets Aarskrift* 1916, s. 142–151.
22. Georg Garde, *Danske Silkebroderede Lærredsduge fra 16. og 17. Århundrede*, 1961, s. 174ff.
23. Hans H. Fussing, Rådmand Lauritz Hansens bo 1628, *Personalhistorisk Tidskrift* 13. Rk. I, s. 21–27.
24. *Fra Københavns Amt* 1951, s. 71–107.

25. Rigsarkivet, Rentekammerets reviderede regnskaber, Københavns byfogedregnskaber 1629–32, skifte 14. december 1630. Boets samlede aktiver udgjorde 971 daler. Når dette og en række andre københavnske skifter ligger som bilag til byfogedens regnskaber (og således i modsætning til det store flertal af københavnske skifter fra 17. århundrede er bevaret) skyldes det, at der af disse skulle betales afgift fordi der gik arv ud af byen jfr. Hans H. Fussing i *Personalhistorisk Tidsskrift* 13. Rk. I, s. 23.
26. Niels Knud Andersen, *Ærkebiskop Jens Grand* II, 1944 (Teologiske Studier Nr. 6) s. 159 note 21 jfr. ovenfor s. 9.
27. *Bok- och Bibliotekshistoriska Studier tillägnade Isak Collijn*, Uppsala 1925, s. 231–247. *Dansk Biografisk Leksikon* XXII, 1942, s. 304 jfr. samme i *Jyske Samlinger* Ny Række V, s. 29: »... det danske kongepar, som var så lidt dansk«.
28. Knud Fabricius, *Griffenfeld*, 1910, s. 90. Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie 1720–1814*, IV, 1, 1902, s. 201. *Industriens Historie i Danmark* udg. af Axel Nielsen II, 1943, s. 67.
29. *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. IV, s. 348–358.
30. Johan Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. III, s. 370–373.
31. *Fynske Aarbøger* VI, s. 256ff. I denne forbindelse må det nævnes, at norsk Holbergforskning tidligt har gjort skifterne til genstand for nærmere undersøgelser. I sin store bog fra 1912 *Ludvig Holbergs unge Dage* har Viljam Olsvig som bidrag til det historiske tidsbillede (som undertitlen lyder) fremdraget en række boglister (s. 480, 518 og især 589ff.). Men navnlig har Francis Bull i *Fra Holberg til Nordal Brun*, 1916, s. 234ff. undersøgt en række skifter fra det 18. århundrede herunder bondeskifter blandt hvilke 23 indeholdt bogfortegnelser. Når Bull s. 25 fremhæver de private bogsamlingers betydning »her i Norden« som særlig stor i 18. århundrede, er det muligt, at han har ret for så vidt Norge angår, men det er ingenlunde sikkert, at karakteristikken har gyldighed for Danmark, hvor private bogsamlinger både men hensyn til antal, omfang og kvalitet spillede en stor rolle allerede i det foregående århundrede. — På linie med Hans H. Fussings Holbergundersøgelser ligger Harald Ilsøes sammenfatning af de i litteraturen behandlede skifters vidnesbyrd om udbredelsen af Arild Huitfeldts Danmarkshistorie; *Fund og Forskning* XIV, s. 50ff.
32. *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift* XXXII,

- 1939, s. 17–43. Få år forinden havde V. Woll i *Aarbøger for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* XXII, 1934, s. 591–595 skrevet om borgerskabets læsning i det 17. århundrede med Kertemindes skifteprotokol 1650–1710 som kilde. Her gennemgås en række bedrestillede borgeres bogsamlinger, der foruden de obligate opbyggelsesbøger har indeholdt en del jura og lidt historie, desuden har en tidligere hoffunktionær bl.a. haft nogle franske bøger, medens en anden samling røber sin ejermands »latinske« fortid.
33. Holger Rasmussen, *Bøger og bogbindere i Odense før 1694*, s. 24f.
34. Johan Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. IV, s. 359–371.
35. F. Elle Jensen i *Fra Viborg Amt* 31. Årgang, 1964, s. 38–56.
36. Med hensyn til den religiøse litteratur har Georg Hansen, *Degnen*, 1944, s. 60 bemærket, at der var tale om »et interprotestantisk bogmarked« og der kan i den forbindelse henvises til boglisterne i en række finske købstadsskifter *Bouppteckningar i Uleåborgs Stad 1653–1800*, utgivna af Alf Brenner. *Genealogiska Samfundets i Finland Skrifter* XXV. Tammerfors 1963–1965; samt til David Lindquist, *Studier i den svenska Andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet*, Uppsala 1939. I Sverige har skifternes bestand af religiøs litteratur længe været genstand for studier jfr. Hilding Pleijel, *Bouppteckningarnas Bokbestånd. Meddelanden från Kyrkohistoriska Arkivet i Lund* 4. Lund 1944.
37. *Danske Studier* 1918, s. 36–47.
38. F. Elle Jensen, *Pietismen i Jylland. Teologiske Studier* Nr. 5, 1944, s. 167ff. – F. Elle Jensen har siden, foruden den ovenfor i note 35 nævnte undersøgelse, offentliggjort et par supplerende afhandlinger om »Bondelæsning« se *Jyske Samlinger* 5. VI, s. 251ff., hvor de særlige forhold i Vestjylland behandles ved en gennemgang af 337 skifter fra ni godser i tiden 1765–1780; og *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift* Bd. 51–52, s. 170ff., hvor 202 boer fra seks godser i tiden 1774–1790 er undersøgt.
39. *Fortid og Nutid* 16. Bind, 1945–46, s. 322f. Jfr. de i flg. afsnit note 3 anførte anmeldelser af Georg Hansens bøger *Degnen* og *Præsten*.

SOCIAL OG ØKONOMISK HISTORIE

Hvorvidt man vil betegne de i det foregående nævnte undersøgelser af f.ex. enkelte samfundsgrupperes bogbesiddelse som kulturhistorie eller socialhistorie, er i virkeligheden kun afhængig af det brug man vil gøre af dem. Grænserne mellem de forskellige områder er vanskelige, for ikke at sige umulige at trække. Meget af det som i det følgende vil blive omtalt, kunne også have været anført som kulturhistorie eller personalhistorie.

Det 17. og 18. århundredes samfundsstruktur gør det imidlertid naturligt at lade de standsbetonede undersøgelser få en fremtrædende plads og at gå frem stand for stand, begyndende med den gejstlige.

En metodisk udnyttelse af skifterne som socialhistorisk kilde finder man hos Hans Knudsen, der i sin egenskab af redaktør af *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* var med til at offentliggøre Carl Christiansens store afhandling om landsbypræsternes økonomiske vilkår i Hald og Skivehus amter i slutningen af 17. århundrede. Som arkivmand faldt det Hans Knudsen naturligt at undersøge, om der i de samlinger (Landsarkivet i Viborg) han havde særligt kendskab til, fandtes stof som kunne belyse emnet, og i en lille følgeartikel gjorde han opmærksom på ensidigheden ved det af Carl Christiansen anvendte kildemateriale »idet skattemyndighedernes taxering og tildels præsternes egne angivelser er ene om at afgive grundlaget for bedømmelsen af deres hele økonomiske stilling«, hvorfor han ad anden vej havde søgt at kaste lys over forholdene. Denne anden vej var de gejst-

lige skifter, som præsenteredes med nogle kildekritiske betragtninger, der stadig fortjener at læses og overvejes. Skifterne, hedder det, yder øjebliksbilleder til illustrering af tilstanden, men de beretter ikke om gangen i udviklingen. Det understreges med føje, at når et beskedent bo med få værdier og kun ringe gæld og et mægtigt bo med guld- og sølvsmykker, mange møbler og stor bogsamling og med en stor gæld begge ender med omtrent samme ringe overskud til deling mellem arvingerne, så fortæller dette ikke noget om den store kulturelle og sociale forskel, der må antages at have været mellem de afdøde. Resultaterne af denne lille undersøgelse har stadig krav på opmærksomhed, både det afgjort rigtige: at skifterne giver et mere differentieret billede af forholdene end skatteansættelserne, der må bruges med varsomhed; og det lige så afgjort urigtige, at skatteansættelserne er et »fortræffeligt« statistisk materiale til bedømmelse af præstestandens kår i almindelighed. Den omstændighed at de enkeltoplysninger, hvoraf helheden dog består, hver for sig er mere eller mindre upræcise, kan umuligt begrunde en formodning om, at de tilsammen giver et rigtigt billede (1).

Skønt Georg Hansens to bøger *Degnen* fra 1944 og *Præsten* fra 1947 bærer undertitlerne *Studie i det 18. århundredes kulturhistorie* og *En kulturhistorisk undersøgelse*, vil det dog være rimeligt at nævne dem i denne sammenhæng. Både ved det emnevalg hovedtitlerne angiver og ved selve behandlingen placerer disse arbejder sig som socialhistorie. De gejstlige skifteprotokoller har – selvfølgelig – været en af hovedkilderne, og selv om forfatterens fremgangsmåde og resultater har været genstand for diskussion, er der blevet afvundet dem en mængde oplysninger om standens åndelige og materielle vilkår (2). Samtidig med Georg Hansen arbejdede også den kendte slesvigske præst og histori-

ker Carsten Petersen på et værk om slesvigske præstegårdes historie. Det var ikke færdigt ved hans død 1943, men et brudstykke blev trykt i *Sønderjyske Aarbøger* 1946; det viser, at Carsten Petersen har brugt præsteskifterne i sit uorthodoxe, men absolut ikke uinteressante arbejde, der på sin vis udgør et supplement til Georg Hansens bøger.

Specielt om præsters formueforhold foreligger foruden Hans Knudsens og Georg Hansens allerede nævnte arbejder også en undersøgelse af de sjællandske købstadspræsters vilkår i 17. og 18. århundrede, som de kan udlæses af skifteprotokoller. Da Sokkelund herreds gejstlige skifteprotokol ikke mere eksisterer, må man desværre undvære skifterne efter de københavnske præster. En erstatning, omend kun ringe, byder den ekstrakt af en nu tabt protokol for årene 1679–1700, som blev udarbejdet i forbindelse med opkrævningen af ekstraskatter, og som er bevaret som bilag til skatteregnskaberne. Selv om der således fra hovedstadsområdet kun foreligger ret få skifter, og man kun kender disses slutsummer, kan en sammenstilling med tilsvarende beløb fra andre gejstlige skifter i samme tidsrum have sin interesse (3).

9 præsteskifter fra Sokkelund herred udviste følgende overskud:

262 rd.	1.806 rd.	2.323 rd.
770 rd.	1.864 rd.	7.674 rd.
1.035 rd.	2.263 rd.	12.346 rd.

12 sjællandske købstadspræsters boer havde på samme tid disse arvesummer:

÷ 732 rd.	41 rd.	594 rd.	1.471 rd.
÷ 42 rd.	498 rd.	741 rd.	1.629 rd.
23 rd.	519 rd.	1.043 rd.	4.082 rd.

På Fyn havde 8 landsbypræster og 1 købstadspræst følgende arvesummer:

66 rd.	652 rd.	979 rd.
--------	---------	---------

141 rd. 874 rd. 1.976 rd.

501 rd. 969 rd. 2.391 rd.

12 jyske landsbypræster efterlod sig i 1690erne og begyndelsen af 18. århundrede følgende arvesummer:

0 rd. 103 rd. 199 rd. 436 rd.

4 rd. 136 rd. 333 rd. 979 rd.

9 rd. 191 rd. 350 rd. 1.470 rd.

Så sparsomt materialet er, antyder det et skel mellem hovedstaden og det øvrige land, som utvivlsomt har eksisteret, og det viser, at der selv inden for så lidet talstærk en stand som gejstligheden har hersket megen ulighed i økonomisk henseende.

I udforskningen af den egentlige bondestands historie begyndte skifterne at spille en rolle i slutningen af 19. århundrede. I sin allerede nævnte artikel om den fynske bondestand i tiden 1600–1657 gjorde S. Jørgensen (Kistrup) følgende bemærkning: det er i det hele noget vanskeligt at komme til tåleligt nøje kendskab til bondens økonomiske vilkår. Skifterne mangler ganske i arkiverne for det hele århundrede (4). Gennem tingbøger lykkedes det imidlertid at fremdrage en del skiftesager, og de misligheder, som herved åbenbares, fik forfatteren til at nære stor mistillid til det kildemateriale, han kort forinden havde sat så højt: skifteprotokollerne over fæstegodserne fra begyndelsen af 18. århundrede, hævdede han, . . . giver et meget usandt billede af de økonomiske forhold. En begyndelse, omend noget famlende, var altså gjort.

På længere sigt fik dog en få år ældre kildepublikation meget større betydning. Det var den skiftesag, som Ribehistorikeren J. Kinch fremdrog og trykte 1876 (5). Den blev, hvad udgiveren næppe havde tænkt sig, ligefrem sat ind i Danmarkshistorien, da Erik Arup 1932 i andet bind af sin *Danmarkshistorie* helligede sagen en hel paragraf (6).

Selv om der ikke drages almene slutninger af denne ene kilde, får den dog utvivlsomt på denne måde indirekte tillagt en værdi som den ret beset ikke har; måske hører den i virkeligheden til de kilder, hvis existens skyldes, at de forhold de afspejler er ekstraordinære (7).

En egentlig forskning måtte naturligvis søge et bredere grundlag. Som et af de tidligste forsøg på en mere systematisk anvendelse af bondeskifter må nævnes Hans Knudsens skildring af forholdene blandt Lundegaards stiftelses bønder i 18. århundrede. Idet Hans Knudsen åbenbart drog nytte af sine erfaringer fra undersøgelsen af de gejstlige skifter, omtalt ovenfor, skriver han (8), at skifteprotokollerne yder en god håndsrækning til bedømmelse af bøndernes økonomiske stilling, når opgivelserne anvendes med nogen forståelse. For ikke at svække den, der sad tilbage på gården, var det god godspolitik at belaste boet med gæld, og Hans Knudsen anfører følgelig ikke den som oftest lille rest, der blev til deling mellem arvingerne, men boernes bruttoformer. Samme fremgangsmåde fulgte også Axel Linvald i sit 1932 udsendte jubilæumsskrift om Københavns kommunes gods Bistrup. Her blev også de »umådelige landgilderestancer« sat i kritisk belysning ved hjælp af skifterne efter 46 gårdmænd, 1 møller og 7 af husmandsklassen i tidsrummet 1684–89 (9). I slutningen af 1930'erne, omkring stavnsbåndsjubilæet 1938 fulgte flere arbejder, der i større eller mindre grad drog nytte af bondeskifter. Central i denne sammenhæng er Sigurd Jensens artikel om det 18. århundredes bondeskifters kildeværdi, der, skønt modsagt på visse punkter, stadig må betegnes som en udmærket indføring i nogle af skifternes problemer (10). Fremdeles kan nævnes Albert Olsens stavnsbåndartikel fra 1939 (11) og et par specialundersøgelser vedrørende forholdene under Tersløsegård (12) og Basnæs (13).

Så interessante og værdifulde disse arbejder end er, må det dog siges, at den der grundigst og klarest har påvist skifternes værdi som kilder ikke alene til landbohistorien men også til social og økonomisk historie i almindelighed, er Fridlev Skrubbeltrang, som i talrige afhandlinger siden 1940 har behandlet en række af disse emner. Hovedværket *Husmand og Inderste* placerer således skifterne på følgende måde: Skifteforretningerne giver et dybt indblik i bondestandens økonomiske forhold, men som målestok for bøndernes formuesforhold har de visse mangler. Kun sjældent drejer det sig om opgørelser fra fæstebøndernes »gode tid«, i de fleste tilfælde om aldrende bønders ejendom, som længere tids sygdom eller svaghed ofte har tæret på. I andre tilfælde er der tale om gårdforsidders i forvejen stærk afklædte boer. Et meget væsentligt moment er de lave taxationer; ved auktioner indbragte et bos effekter næsten altid betydeligt mere end vurderingssummen (14).

På skifterne bygger det vigtige afsnit om husmænds formue gæld og arveforhold, bemærkningerne om håndværkerens vilkår og sammenligningen mellem husmændenes og gårdmændenes vilkår (15).

Senere har Fridlev Skrubbeltrang gentagne gange haft lejlighed til at beskæftige sig med brugen af skifter som historisk kilde. Hans anmeldelser af F. Elle Jensens og Georg Hansens bøger er allerede omtalt. Her skal endnu nævnes sammenstillingen af kvægskatteregistre med skifternes kvægregistre, der fører til den konklusion, at praktisk talt over alt, hvor en sådan sammenligning er mulig, har bønderne af yderst nærliggende grunde udeladt en så væsentlig del af kreaturantallet, at kvægskatteregistrene utvivlsomt helt bør opgives som kriterium for besætningernes gennemsnitsstørrelse (16). Og endelig anvendelsen af skifter som kontrol af syns- og beskrivelsesforretninger (17).

Selv om Fridlev Skrubbeltrang i sin sidstnævnte afhandling præciserer, at kun større godsområder eventuelt flere godser sammenlagt kan opvise så stort et antal gårdmandsboer, at gennemsnitstilstanden kan illustreres, idet kun et meget lille procenttal af boer årligt kommer til registrering (18), har de enkelte skiftesager dog fortsat deres interesse. De allerede (ovenfor s. 10f.) nævnte middelalderlige skiftedokumenter er således af vigtighed for godshistorien (19) og på linie hermed ligger en række, navnlig adelige skiftesager fra senere tid, af hvilke den tidligere nævnte efter Peder Oxe vel kunne være et nærmere studium værd. Det samme gælder det bevarede af skiftet efter rigsråden Eske Brock, som C. Rise Hansen har udgivet (20).

Selv om bondeskifter ikke er til stede i større tal, kan de gøre udmærket fyldest ved løsningen af begrænsede opgaver. Gunnar Olsen har f.ex. i sin bog om Kronborg vestre birk kunnet bruge skifter som kontrolmateriale. Efter at have anført tingsvidnernes udsagn om fattigdommen ved midten af 17. århundrede, konstateredes det, at ikke alle bønder derfor var fattige; mange kunne efterlade arv til børnene, og der fandtes dem som måtte betegnes som velhavende, i det mindste i sammenligning med forholdene som de senere blev (21). Et andet eksempel har Svend Aakjær leveret i sin skildring af kulsvierne og krejlerne i Kvols. Et stykke lokalhistorie, hvor de særegne erhvervsvilkår ved Limfjorden belyses ved en sammenstilling af den ældste folketællings og skifteprotokollens vidnesbyrd. Ifølge førstnævnte kilde var syv mænd i Kvols 1787 husmænd med nogen avling, der sejlede med kåg i Limfjorden, medens en enkelt betegnes som fisker. Ifølge sidstnævnte besad både husmænd og gårdmænd fiskegrejer, medens husmændene havde kågene og jagterne. Især viser et skifte fra 1781 sig meget oplysende om en sådan kågmands rejser dette år; næ-

sten en gang hver måned har han været i Ålborg, hvor han hos købmændene har købt større partier af tømmer, søm, hør, salt og malt, selv har han formodentlig medført fisk, jydepotter og træsko (22).

På samme måde har Kai Uldall ved hjælp af skifter kunnet belyse forholdene i hovedstadens opland. Efter en redegørelse for hvad Lyngby-Taarbækfolk ejede 1718–1720, fulgte en gengivelse af skifteregistreringer fra 1669–75, der synes at vidne om gunstigere vilkår end de tidligere behandlede, yngre skifter, og om en ret hurtig genopbygning efter Svenskekrigene. Indbo og klæder var 1669–75 ikke så lidt rigere end i 1718–1720. Bemærkelsesværdig er indkøbte, til dels udenlandske tekstiler med fremmede betegnelser, som skriveren ikke har kunnet stave – det giver et andet indtryk af »folkedragter« end det traditionelle. Forklaringen er naturligvis hovedstadens nærhed, der betingede gode fortjenstmuligheder (23).

Også det enkelte skifte er der selvfølgelig stadig brug for, hvis man vil følge en ejendoms historie. Som et eksempel kan nævnes Gunnar Olsens skildring af vandmøllen i Tuse, hvor skiftet i Vognserup godsarkivs skifteprotokol efter mølleren 1731 spiller en stor rolle (24). Men også uden for den slagne vej kan man finde skifter, der giver gode bidrag til landbohistorien.

Blandt Hofrettens ordinære boer for 1725 findes skiftet efter geheimeråd Valdemar Christoffer Gabel, og i dette kan man studere bl.a. følgende opgørelse over den årlige indkomst af geheimerådens gods Hvidkilde (Svendborg amt, Sunds hrd.):

300 gode køer	1.500 rd.
500 tdr. rug (af 10 tdr.)	666 rd.
500 tdr. byg (af 100 tdr.)	500 rd.
500 tdr. havre (af 100 tdr.)	333 rd.

Svins olden	30 rd.
Frugthaven	30 rd.
Fiskeri	70 rd.
10 føl (af 16 hopper)	300 rd.
Egense kirketiende	80 rd.
Sørup kirketiende	80 rd.
St. Jørgensgård	0 rd.
Ollerup kirketiende	76 rd.
Øster Skerninge kirketiende	78 rd.
Hundstrup kirketiende	60 rd.
Strynø kirketiende	70 rd.
Drejø kirketiende	60 rd.
Avernakø kirketiende	53 rd.
Hvidkilde mølle årligt	60 rd.
Hvidkilde stampe	16 rd.
Øverste Ørkild mølle	24 rd.
Nederste Ørkild mølle	24 rd.
Svendborg by mølle	24 rd.
Lindskov forpagtning årligt	200 rd.
Bønders årlige landgilde	500 rd.
Fæstepenge og sagefald i det ringeste ..	150 rd.

Er der således bidrag til godshistorien at hente blandt Hofrettens skifter, kan man i købstædernes skifteprotokoller finde oplysninger om de enkelte bønder. Når der blev skiftet efter købmændene, registreredes kundernes konti i bøgerne blandt aktiver eller passiver alt efter saldo, således at skiftet betød, at der blev gjort status. I visse tilfælde gik man så grundig til værks, at ikke blot debtors gæld men også hans formodede soliditet blev anført. En sådan vurdering af en kundekreds blandt oplandets bønder findes i skiftet hos købmand Lennert Nielsen Birk i Kalundborg 1733 ved hustruens død. Her blev det gjort op landsby for landsby, hvem der skyldte boet penge, hvor meget det drejede sig

om, og om der var tale om »vis restance« eller »uvis«. Medens »visse« restancer var 106 i tal og købmandens tilgodehavende hos dem beløb sig til 371 rd., blev de »uvisse« optalt til ikke færre end 406, hvis gæld udgjorde 1.068 rd. Således vurderede man i Kalundborg betalingsevnen blandt oplandets bønder i det år da Stavnsbåndet indførtes.

Hvad købmænd som Lennert Nielsen Birk var for bønderne, var overklassen for godsejerne. Der kan næppe være tvivl om, at en gennemgang af f.ex. Hofrettens boer kan give interessante bidrag til klarlæggelse af godsernes kreditforhold ved at belyse de enkelte kreditgiveres og godsejers dispositioner. Som eksempel kan anføres skiftet 1735 efter fru Christine Fuiren, geheimeråd Jens Harboes enke og grundlægger af Det harboeske enfrue-kloster i København og Støvringgård jomfru-kloster i Jylland. Stifterinden var af den nye borgerlig-akademiske overklasse og særdeles velstillet; løsøret indbragte noget over 20.000 rd. (smykker, guld og sølv var taxeret til 11–12.000 rd.). I obligationer var placeret over 60.000 rd., endvidere indbragte Søndervang gods 12.000 rd., Støvringgård opførtes med taxationssummen 13.000 rd., men Gjerdrupgård, der var blevet boet udlagt for 33.000 rd., måtte sælges for kun 20.000 rd. Der var ingen let realisable papirer og kun ganske få kontanter. Den overordentlig rige dame måtte låne sig frem, når der var tale om udgifter ud over det sædvanlige. Man får her et godt indtryk af hvor stift kreditvæsenet kunne virke i tiden før oprettelsen af den første danske bank, Kurantbanken 1736 (25).

Den nære sammenhæng mellem by og land som de sidst omtalte skifter viser, fører naturligt til spørgsmålet om skifternes betydning som kilder til bybefolkningens sociale og økonomiske historie. Forinden kan der dog være grund til at nævne den vistnok hidtil eneste undersøgelse, der omfatter såvel land- som bybefolkningens forhold: Arne Hoffs

disputats om ældre dansk bøsse-mageri, hvor skifternes oplysninger om våbenbesiddelse fremdrages (26). For borgerstandens vedkommende er godt 1.900 skifter gået igennem fra årene 1600–1609, 1650–1659 og 1690–1699; skifter fra Helsingør udgør ganske vist halvdelen af dette materiale, og tidsmæssigt er der overvægt for tiåret 1650–59, hvorfra over halvdelen af skifterne stammer, men afgørende betydning har disse skævheder næppe for det endelige resultat. Konklusionen er, at skydevåben ved århundredets begyndelse endnu ikke var blevet hvermands eje, men at de hyppige krige og rustningsbestræbelserne fra kronens side efterhånden fik borgerskabet til at indføre en mere gennemgribende bevæbning med skydevåben; mod århundredets slutning forringedes denne langsomt i takt med borgerværnets synkende betydning. Med hensyn til bondestanden er der gennemgået godt 1.400 skifter aldeles overvejende fra århundredets slutning, væsentlig fra Sjælland og Bornholm (sidstnævnte er overrepræsenteret) men kun få fra Jylland. Hovedlinien er som i de borgerlige skifter en klar nedgang. Sammenholdt med bestemmelserne om befolkningens pligt til at have våben tyder skifterne på vanskeligheder ved at opfylde denne. Til denne sikkert i og for sig rigtige konklusion bør det dog føjes, at våben vel i flere tilfælde fra enker eller gamle mænd er overgået til sønner eller svigersønner inden dødsfaldet og skifteregistreringen fandt sted; våbenbesiddelse har da formentlig været noget mere almindelig end skifterne giver grund til at tro.

Som det ældste eksempel på socialhistorisk undersøgelse af forholdene hos bybefolkningen på grundlag af skifter må man vistnok nævne marinehistorikeren H. D. Linds gennemgang af Bremerholms skiftebog 1659–1665 i afhandlingen om søetatens tjeneres vilkår under Frederik III (27). Man får her et begreb om skibskaptajners og -løjtnanters forhold,

105

1. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 2 1/2
2. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 2 1/2
3. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
4. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
5. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
6. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
7. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
8. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
9. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
10. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
11. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
12. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2

Logget

1. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 10 1/2
2. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 2 1/2
3. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 3 1/2
4. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
5. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
6. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
7. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
8. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
9. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
10. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
11. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2
12. 1/2 p. 1/2 p. 1/2 p. - 1 1/2

1798 3/4 10

Opslag i Bremerholms Skiftebog 1659–1664 (Søetatens arkiv, Rigsarkivet) fol. 168. Vi er midt i registreringen af kongelig majestæts skibskaptajn og ypperskipper på Bremerholm Søren Fielderups bo 27. maj 1661 og er kommet et stykke ind i fortegnelsen over kaptajnens våben:

1 Liden Engelsch degen ('kârde')	2 mr.
1 schibs Pamper ('huggert' (sabelform))	20 sk.
1 Sabel foruden balg	1½ mr.
1 Krud Horn	1 mr.
1 Morgen Stiern	1 mr.

– herefter går registreringen over til så nyttige genstande som:

12 Huide Confect Steenfader à 12 sk.	2 dr. 1 mr.
2 Små blaafader	8 sk.
2 Steen Urtepotter	1 mr.
6 Steen schaaler à 6 sk.	2 mr. 4 sk.
2 Steen schaaler à 4 sk.	8 sk.
4 Kruser à 12 sk.	3 mr.
12 Glas à 4 sk.	3 mr.

– resten af siden optages af en liste over (ca. halvdelen) af kaptajnens bogsamling:

1 Bibellen C(hristian) 4 in folio vel Conditionert ..	10 dr.
1 Postillen (sikkert Jesper Brochmands bekendte huspostil)	2 dr.
1 Christlige Siøfart med Cordeuans Bind	3 mr.
1 Seelens aandelig Rosengaard	1½ mr.
1 Holantz boeg om Vritlig Regiering in quarto	1 mr.
1 Hanns Nannsens (Københavns bekendte borgmester) Cosmographia	1 mr.
1 di 7 poenitensis Psalmers forklaring	12 sk.
1 Koning Dauitz Tøyhuus	8 sk.
1 Niels Michelsens Legeboeg	8 sk.
1 bønnebog	1 mr.

– Medens kaptajnens hollandske bog minder om den indflydelse som Nederlandene udøvede på det maritime område, kan specielle udtryk som det her forekommende »pamper« glæde filologerne, der ganske som historikerne sætter pris på sted- og tidsfæstede kilder, og for hvem skifternes vrimmel af navne og betegnelser naturligvis er af stor værdi.

såvel som skipperes og skrivers, og man mærker sig, at både skolemesteren og graveren, skønt »gejstlige« personer sorterede under Admiralitetets skiftejurisdiktion. Nogle år senere, da en ældre skifteprotokol var kommet for en dag i Rigsarkivet, gav H. D. Lind nogle kortfattede uddrag af denne Bremerholms første skiftebog (omfattende årene 1638–1647) (28). Som prøver på et hidtil ubenyttet kilde-materiale havde Linds afhandlinger megen interesse ved deres fremkomst men må nu siges at være forældede. Den usystematiske behandlingsmåde, som er hovedsvagheden, har givet som resultat en kraftig social slagside; i den først-nævnte afhandling opgives det således, hvad tre forskellige båds mænd har efterladt sig af arv og gæld, uden at det siges, hvor mange bådsmandsskifter, der er overleveret, eller om disse tre nævnes, fordi de kan betragtes som typiske, eller måske tværtimod stikker af fra mængden. Trods alt var de temmelig ukendte personer i små stillinger, som Lind skriver om i sin anden afhandling, endnu ikke egnet til at vække historikernes interesse.

En begyndelse var imidlertid gjort. 1909 fremkom et andet bidrag til byernes socialhistorie i Laurits Pedersens bog om almueundervisningen i Helsingør efter reformationen, hvor skifter bruges til belysning af skolemestrenes kår og i et enkelt tilfælde også af deres klientel, idet en liste over en skolemesters udestående fordringer er bevaret. Denne mand har åbenbart nydt anseelse, da hans skole er blevet søgt af fornemme borgeres børn og desuden havde elever fra både Nordsjælland, Skåne (som da var svensk) og Norge (29).

Skifterne har siden indtaget en vigtig plads som social-historisk kildemateriale. Deres nytte ved kontrol af berettende kilder, først og fremmest klager er antydnet af Jens Clausen i hans skildring af Århus' historie, hvor samtidige

beretninger om Kejserkrigens ødelæggelser: De umilde mennesker stjal og røvede fra fattige folk . . . pengene var alt af landet o.s.v. afdæmpes med en henvisning til, at skiftebreve fra 1630'erne viser, at der er bevaret en del kostbarheder og kvæg (30). Endnu mere interessant er det metodisk vigtige afsnit om borgernes formuesforhold, som findes i Poul Rasmussens indholdsrige Ebeltofts historie fra 1951. Det har hidtil været forudsat, at ligningskommissionerne fik rigtig underretning om alle borgernes formuer. Imidlertid er der for Ebeltofts vedkommende bevaret en skifteprotokol fra 1693, og ved at sammenholde denne med mandtallet og regnskabet for den 1691 påbudte fortifikationsskat, når Poul Rasmussen til det resultat, at de velhavende borgere gennemgående betalte for lidt i fortifikationsskat, medens de mindre velstillede enten betalte for store eller slet ingen skatter. Ikke meget anderledes bliver udfaldet af sammenligningen mellem ansættelsen til krigsstyr under Den store nordiske krig og samtidige skifter: De formuer, hvoraf borgerne betalte krigsstyr, svarer altså dårligt til de formuer, de ejede ifølge skifteopgørelserne (31). Resultatet er så meget mere vigtigt, som det nøje svarer til og bekræfter de af Fridlev Skrubbeltrang gjorde iagttagelser vedrørende forholdene på landet.

Også i andre købstadshistorier er skifterne kommet til nytte. Et godt eksempel på alsidig udnyttelse har Albert Thomsen givet i sin Holbæks historie, hvor kapitlet om købmændene i 17. århundrede bygger på skifter, ligesom også en skoleholders og en håndværkers bo fremdrages (32).

Selv om de her nævnte købstadshistorier ikke er alene om at udnytte skifterne, må det dog siges, at der er lang vej endnu før denne kildegruppe er blevet udnyttet efter fortjeneste. Det samme gælder hovedstaden. Forskellige specialundersøgelser kan imidlertid give en forestilling om, hvilke

resultater en mere systematisk gennemgang kan bringe for dagen. Der kan nævnes emner som bystyrets slægtskabsforhold, således som Svend Larsen og Svend Christiansen har behandlet det for henholdsvis Odenses og Randers' vedkommende (33), eller enkelte erhvervsgruppers sociale stilling; som eksempel på dette kan nævnes Albert Olsens bog om hustømmerfaget, hvor skifter efter tømrere bruges til at vise levestandarden og – hvad man bør mærke sig – til at indskærpe, at det »officielle« erhverv ikke altid har været det bærende: En tømrer i Helsingør, der sad godt i det, havde åbenbart ikke nøjedes med at save og hugge men drev tillige lidt handel og var desuden pantelåner. En lille gruppe, 18, skifter efter københavnske tømrere anføres som vidnesbyrd om, hvor forskellige kårene kunne være inden for eet og samme fag (34). Endelig må nævnes byplan- og boligkulturens historie. Det er allerede omtalt (s. 49) hvorledes arkitekturhistorien har nærmet sig kulturhistorien, og det behøver ikke nærmere at understreges, at vejen videre til socialhistorien ikke har været lang, flere af de tidligere nævnte arbejder kunne med lige så god grund placeres blandt de socialhistoriske som blandt de kulturhistoriske undersøgelser, til disse skal her blot føjes den store redegørelse for de københavnske saneringsundersøgelser, der er fremlagt i bogen Ildebrandshusene, hvor skifter, selvfølgelig, indgår blandt kildematerialet (35).

Som det er vanskeligt at trække grænse mellem kulturhistorien og den sociale historie, således er det heller ikke let at skille sidstnævnte fra den økonomiske historie. En omtale af de bidrag skifterne kan give til byernes økonomiske historie kan derfor passende indledes med en gennemgang af et par arbejder, der med skifter som hovedkilde, behandler formuesforholdene inden for borgerstanden.

I afhandlingen Nogle oplysninger om det københavnske

borgerskabs formuesforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. århundrede (36) gjorde Sigurd Jensen brug af Københavns Hof- og Stadsrets exekutor- og kommissarie-skifter fra perioden 1840–1870. Denne undersøgelse, der er bemærkelsesværdig, både fordi den angår det 19. århundrede, og fordi den bygger på et meget omfattende materiale (674 skifter) af større boer, som ofte blev behandlet af exekutorer, og en del fallit- og opbudsboer, som behandlede af kommissarier. Der gøres opmærksom på, at mangfoldige enker og enkemænd blev siddende i uskiftet bo, således at aktiverne, når der skiftedes efter den længstlevende, let kunne have ændret karakter: virksomheden kan være blevet solgt og værdipapirer indkøbt i stedet. Og der mindes om, at forhåndsftaler og dispositioner kan have påvirket opgørelserne. Endelig mangler nogle af boerne, især fallitboerne, sluttal for aktiver og passiver. Med sådanne forbehold kan materialet tolkes således, at formuedannelsen har været behersket, eller rettere sagt, at der ikke har været nogen udpræget tendens til dannelse af særlig mange store formuer. Tallene for boer med en nettoformue på over 50.000 rd., hvorom det siges, at de »i nogen grad« støtter dette, anføres derpå således:

1841–45	15
1846–50	16
1851–55	22
1856–60	21
1861–65	25 (37).

Ikke blot formuernes størrelse men også deres sammensætning kan analyseres på grundlag af boopgørelserne; tidens mangel på social forsorg gjorde åbenbart sit til at de sikre, de guldrandede papirer indtog så fremtrædende en plads

blandt investeringsobjekterne. Og sidst men ikke mindst kan der, omend med visse forbehold, gøres rede for erhvervsfordelingen blandt formueejerne. Af 100 boer fra tiden 1840–1865 stammede de 45 fra handelsfolk, 19 fra embedsmænd, dommere, officerer og læger, 9 håndværkere, 7 fabrikanter o.s.v. (38).

Den anden undersøgelse (39), der på grundlag af skifter behandler bybefolkningens formuesforhold, angår sjællandske købstæder i 18. århundrede, således at der er gennemgået 319 skifter fra perioden 1736–1740, 720 fra 1760–1767 og endelig 424 fra 1780–1786 eller tilsammen 1.463 skifter, der er blevet inddelt i følgende grupper efter aktivernes størrelse: 1) under 50 rigsdaler, 2) mellem 50 og 100 rigsdaler, 3) mellem 100 og 500 rigsdaler og 4) over 500 rigsdaler. Følger man udviklingen inden for de enkelte grupper gennem de tre perioder, viser det sig, at de mindste boers andel stiger betragteligt fra 1730'erne til 1780'erne, og ser man på, hvor mange boer der havde overskud, finder man en kraftig tilbagegang. Selv om det betones, at ikke alle skifteprotokollerne er blevet lige omhyggeligt ført (nogle af de mest uklare blev udskudt ved undersøgelsen) er tendensen dog for kraftig til at kunne skyldes administrative vilkårligheder. Dette gælder også den voxende andel, de største boer samtidigt fik, og som tyder på en skærpelse af de sociale modsætninger. Som helhed konkluderes, at skifternes vidnesbyrd kan tages som en bekræftelse af det indtryk af stagnation og tilbagegang, som man ad anden vej kan danne sig. Går man videre og ser på den for lidt større erhvervsforetagender nødvendige kapitaldannelse, viser det sig, at de fleste og største af de »store« boer hørte hjemme i den største af byerne, Helsingør, hvor der var muligheder for større handelsforetagender, medens de små købstæder med deres handel på kredit med oplandets bønder, som Len-

nert Nielsen Birks ovenfor (s. 69f.) skildrede, kun sjældent førte til dannelse af større formuer.

Betragter man endelig de enkelte gruppers sammensætning, finder man ikke blot, hvad der ikke kan undre, blandt de mindste boer en række ufaglærte: tjenestepiger og -karle, aftakkede militære, arbejdsmænd, færgekarle, dragere, kudske, håndlangere, små bestillingsmænd som rådhusjenerne, konsumtionsbetjente, klokkere, vægttere, men tillige så godt som samtlige de i byerne repræsenterede håndværk og dertil erhverv som skoleholder og skriverkarl. Næste gruppe viser omtrent samme erhverv. I den tredje gruppe optræder titler som borgmester, amtsforvalter, skovrider, konsumtionsforpagter, fattigforstander, stadskirurg, og her gør også handelsfolk sig gældende. Fjerde og sidste gruppe omfatter ligeledes handlende, endvidere håndværksmestre og andre næringsdrivende samt en række embeds- og tjenestemænd. Også disse skifter giver anledning til at bemærke, at det opgivne erhverv ikke uden videre kan betragtes som det bærende, en hjulmand i Helsingør synes at have været pantelåner, en enlig kvinde sammesteds har måske været prostitueret (og hun har næppe været den eneste). Mest har måske brændevinsbrænderiet betydet. Blandt 70 boer fra Vordingborg fra perioden 1760–1767, var der brændevinskedler i i hvert fald de 18 (40).

Endnu må det nævnes, at der blandt disse skifter også kan findes bidrag til fattigforsorgens historie, omend af indirekte art. Ved skiftet efter Peder Pedersen i Helsingør berettede enken, at det lidet klæde med videre, der havde været, havde hun været forårsaget at bortsælge til underhold i mandens langvarige sygdom, så at der ikke fandtes det aller ringeste af værdi at føre i pennen. Ved skifte efter en urmager i Køge 1763 taxeredes indboet til 1 rigsdaler og 10 skilling, en himmelseng og en dragkiste havde enken i leje »af

medynk«. Begravelsen stod i 14 rigsdaler. Når der ikke nævnes andre passiver, er forklaringen måske den, at urmagerens fattigdom har været så bekendt, at han ikke har kunnet få kredit. På skiftet efter en skrædders hustru i Roskilde forefandtes et værkstedsbord, der sattes til 2 mark og en gammel sælskindskuffert til 1 mark, mere fandtes ikke, og begge dele var pantet for ekstraskatten, således at intet skifte kunne foretages. Og endelig kan det nævnes, at en i Kalundborg afdød skomager til sidst var blevet så fattig, at han måtte logere hos sin svoger med sin 11 årige datter og kun efterlod sig de usle pjalter, han gik i både hellig og søgn (41).

Hver for sig siger disse eksempler vel ikke meget, men tilsammen giver de en ret kraftig antydning af fattigvæsenets kvalitet.

Det vil af det allerede fremførte være klart, at skifterne også er vigtige kilder til byerhvervenes historie. Som en af de første, der viste forståelse heraf må nævnes personal- og lokalhistorikeren Anders Petersen, som i sin bog om Køge 1888 gør gældende, at byens opland i ældre tider har været langt større i omkreds »end nu«, i skiftebøger og andre dokumenter ses det, at handlende i Køge har haft kunder fra egnene ved Ringsted, Roskilde, Næstved og Storehedinge. Og specielt henvises til en købmands skifte fra 1646, hvor der forekommer kunder fra Valsømagle, Torped ved Ringsted, Kværkeby, Ørslevunderskov, Engelstrup ved Rønne og flere byer (42). En lignende, noget mere systematisk bestemmelse er siden foretaget for Kalundborgs vedkommende (43). Men skifternes betydning for handelshistorien rækker langt videre. Spørgsmålet om kapitaldannelsen er allerede berørt (44) og ligeledes slægtsskabsforbindelserne. Hertil kommer så købmændenes forbindelse med andre handlende, forretningens karakter og omfang. I sin skildring af de jyske hosekræmmere i København i 18. århun-

drede opregner Sejer Kühle således en hosekræmmers varelager 1763 på grundlag af et skifte (45). Og i sit værk om det fynske rådsaristokrati bringer Svend Larsen registreringerne af varelagrene fra tre odenseanske købmandsboer 1638, 1644 og 1645 (46).

Men man kan komme endnu videre. I 1935 gjorde Johan Hvidtfeldt i sine bidrag til Vejle bys historie opmærksom på, at skifterne er et udmærket middel til at fasslå, hvem købmændene har handlet hos i udlandet, og opregnede en række hamborgske og lybske firmaer, der forekom i købmandsskifter fra 1660'erne (47).

Nogle få københavnske skifter fra begyndelsen af 1680'erne som ved et heldigt tilfælde er bevaret, giver på samme måde et interessant indblik i handelen med udlandet, først og fremmest importen. Ved skiftet 1681 efter kræmmeren Johan Bøfke opgjordes gælden til ialt 67.891 sletdaler, hvoraf godt og vel en trediedel, 23.958 sletdaler, tilkom udlændinge. Blandt disse tegnede hollandske forbindelser sig for halvdelen af fordringerne, og næsten lige så meget krævede en række hamborgske firmaer. Dertil kom en del mindre krav fra kreditorer i London, Bremen og Lübeck (48). Allerede arbejdet med disse få skifter og sammenligning med tidligere fremdraget materiale viste mulighederne for en mere omfattende undersøgelse. Et ret omfattende materiale af skifter efter provinskøbmænd (de københavnske skifter er som nævnt kun fragmentarisk bevaret) fra perioden 1660–1698 viste livlig forbindelse med Hamborg og Lübeck. Således havde 11 boer fra Køge tilsammen passiver på 66.000 sletdaler, heraf skyldtes 540 sletdaler i Nederlandene, 4.820 sletdaler i Hamborg og ikke mindre end 18.364 sletdaler i Lübeck (13.000 sletdaler stammede dog fra et enkelt bo). 10 skifter fra Århus udviste passiver på tilsammen 27.000 sletdaler, hveraf skyldtes 889 sletdaler i Nederlandene, 5.884

sletdaler i Hamborg og 7.008 sletdaler i Lübeck. Og endelig havde 24 Ålborg-boer passiver på tilsammen mindst 80.000 sletdaler, af hvilke 4.085 sletdaler skyldtes i Nederlandene, 15.189 sletdaler i Hamborg og 11.122 sletdaler i Lübeck (49).

Ved hjælp af skifterne kan man således ikke alene få belyst den enkelte danske købmands forbindelser og position. Man kan også følge de fremmede handelsmænds færd rundt om i landet. Og sidst men ikke mindst synes det tilladeligt at drage visse konklusioner om købstadshandelen i almindelighed. Den traditionelle forbindelse med Nordtyskland har åbenbart holdt sig nogenlunde ubrudt fra middelalderen, uden at der på nogen måde synes at have været tale om nogen dominerende indflydelse fra tysk side, medens forbindelsen til Nederlandene forekommer beskedent.

Fortsætter man undersøgelsen af provinskøbmændenes skifter ned i 18. århundrede, får man et lignende billede: forbindelsen med Hamborg og Lübeck var stadig betydningsfuld men kun undtagelsesvis dominerende, kontakten med Nederlandene fortsat begrænset (50).

Skifterne kan kun i ret ringre grad yde bidrag til hovedstadens økonomiske historie i 17. århundrede – til Johan Bøfkes netop omtalte skifte kan ganske vist føjes andre mer eller mindre tilfældigt bevarede enkeltdokumenter (51) og specielle grupper som Søetatens skifter og de boer, hvoraf arv gik til udlandet. Et fyldigt materiale foreligger først fra 18. århundrede, og det er kun punktvis udnyttet (52). Det kan derfor være på sin plads, at give et par prøver på københavnske skifter som i forbindelse med de to tidligere omtalte (Valdemar Christoffer Gabels fra 1725, og fru Christine Fuirens fra 1735, ovenfor s. 68ff.) kan vise nogle af de for hovedstadens erhvervsliv karakteristiske træk.

Først skal nævnes skiftet efter kancelliforvalter ved Krigs-

kancelliet Fr. Seckmann, der påbegyndtes 27. august 1750, og som nu med bilag fylder en hel pakke blandt Hofrettens ordinære boer. På aktivsiden finder man bl.a.:

auktion over møbler	2.047 rd.
asiatisk aktie	8.158 rd.
boliger i Rigensgade	2.610 rd.
gården i Kannikestræde	3.599 rd.
Oberst Thura (den kendte arkitekt og forfatter) betalt gæld	1.650 rd.
Kammerråd Ziervogel betalt gæld	2.164 rd.
oberstinde Schumacher betalt gæld	1.486 rd.
1/3 af sukkerplantage på St. Croix	14.943 rd.
4 kongelige obligationer	4.000 rd.

Ialt udgjorde boets visse indtægter 47.203 rd. og her over for stod passiver, der bl.a. omfattede:

Krigshospitalskassens lån i boliger i Rigensgade	2.500 rd.
samme efter kvittering	10.219 rd.

Tilsammen beløb passiverne sig til 27.852 rd. således at der var et overskud på næsten 20.000 rd.

Glimtvis bliver vi her præsenteret for mulighederne i Hovedstaden. Den oversøiske handel, sukkerplantagen på St. Croix og ikke mindst adgangen til kredit. Ikke mindre interessant er det andet eksempel på københavnske skifter.

Blandt Hof- og Stadsrettens originale skiftebreve findes den omfangsrige skifteakt efter agent Søren Gyldendal 1802. Der kan her kun fremdrages enkelte træk til belysning af hans store virksomhed. Aktiverne udgjorde 184.549 rd., passiverne 42.548 rd. Formuen var således sammensat:

Bogladden med beholdning	56.678 rd.
bogbeholdning hos kommissionærer....	3.542 rd.
gården i Klareboderne 9	27.000 rd.
lyststedet Rolighed med 1/3 af kalk-	

fabrikken 18.366 rd.

Ialt beløb forretning, fast ejendom o. l. sig til godt 100.000 rd. Til forretninger hørte yderligere en post på fordringer på ialt c. 30.000 rd. Medens kategorien større værdipapirer på c. 49.000 rd. har udgjort reserven. Skiftebrevet, der hører til den særlig værdifulde gruppe af skifter, som viser den afdødes virksomhed i fuldt flor, turde være et nøjere studium værd.

1. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 4. Rk. V, s. 277–387 og 388–395. Placerer man skatteansættelserne som det de er: regeringens og centraladministrationens grundlag for skatteudskrivningen, er de selvfølgelig fortræffelige kilder. Man skal blot ikke tro, at man gennem dem uden videre kan aflæse skatteydernes faktiske vilkår.
2. F. Skrubbeltrangs anmeldelser i *Fortid og Nutid* XVI, s. 323f. og XVII, s. 212–215, især sidstnævnte sted findes en meget interessant kritik af benyttelsen af skifternes boglister som vidnesbyrd om præsternes evne og vilje til at »følge med«. Jfr. også Bjørn Kornerups bemærkninger i *Den danske Kirkes Historie* under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup V, 1951, s. 484. Georg Hansens udnyttelse af skifternes vidnesbyrd om formuesforholdene kan næppe kaldes fyldestgørende, idet kun boernes arvesummer ikke bruttobeløbene for aktiver og passiver kommer i betragtning. Skifter efter birkefogeder og -skrivere er benyttet af Axel H. Pedersen i *Birketing i Gl. Københavns Amt 1521–1968*, 1968, s. 229–245. En undersøgelse på bredere basis af retsbetjentenes vilkår er meget at ønske. Kai Fr. Hammerich, *Den Danske Dommerstand under Enevælden*, 1931, slår på dette punkt ikke til.
3. Johan Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 7. Rk. IV, s. 474–482, *Danske Magazin* 8. Rk. III, s. 167–172, Fr. Crone i *Personalthistorisk Tidsskrift* 2. Rk. IV, s. 211–218, Hans Knudsens i note 1 anførte afhandling.
4. *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* VIII, s. 205ff.
5. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* VI, s. 153ff.
6. Erik Arup, *Danmarks Historie* II, 1932, s. 608f.
7. C. O. Bøggild-Andersen forledtes herved til en generel forkastelse

- af bondeskifter som kilde til bøndergårdenes rentabilitet; *Historisk Tidsskrift* 11. Rk. V, s. 335.
8. Hans Knudsen, *Lundegaards Stiftelse 1754–1929*, 1929, s. 51f.
 9. Axel Linvald, *Bistrup. Byens gods 1661–1931*, 1932, s. 87f.
 10. *Fortid og Nutid* XII, s. 159–172. Kritik m.h.t. behandlingen af skifternes vidnesbyrd om foldudbyttet rejstes af Fridlev Skrubbeltrang sammesteds XIII, s. 20–31.
 11. *Scandia* XII, s. 99–139.
 12. Kirsten Nørregaard i *Fra Holbæk Amt* X, s. 113–133.
 13. Inger Tryde i *Aar bog for Historisk Samfund for Sorø Amt* XXVI, s. 21–59.
 14. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, 1940, s. 188f., s. 194 føjes dertil den iagttagelse, at der i småboer kunne medgå indtil en trediedel af boets værdi til dækning af skifteomkostningerne, hvad der kunne vække interesse for at undgå skifteforretningen.
 15. Sammesteds s. 263–278, 212, og 189–195.
 16. *Historisk Tidsskrift* 11. Rk. I, s. 284.
 17. *Fortid og Nutid* XIX, s. 266ff. jfr. anmeldelsen sammesteds s. 333–337 af Holger Munk, *Rytterbonden*. F. Skrubbeltrangs kritik af kvægskatteregistrene bekræftes på slående måde af Klaus-Richard Böhme, *Bremisch-Verdische Staatsfinanzen 1645–1676*, Uppsala 1967 (*Studia historica Upsaliensia* XXVI) s. 126f., hvor det anføres, at skatteansættelse efter kvægbestand simpelt hen førte til at man skjulte eller endog afskaffede kvæget. Også F. Skrubbeltrangs anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 10. Rk. VI, s. 677ff. af Axel Steensberg, *Ancient Harvesting Implements*, 1943, bør nævnes i denne sammenhæng.
 18. *Fortid og Nutid* XIX, s. 265.
 19. Ejler Haugsted i *Jyske Samlinger* 5. Rk. IV, 1 (*Festskrift tilegnet C. Klitgaard*) s. 157 og Henry Bruun i *Afhandlinger tilegnede Rigsarkivar, Dr. Phil. Axel Linvald*, 1956, s. 76–90. Jfr. *Personalhistorisk Tidsskrift* 9. Rk. V, s. 259ff.
 20. *Skiftet efter Rigsråd Eske Brock* udg. af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie ved C. Rise Hansen, 1965. – En udgave af udvalgte bondeskifter er planlagt.
 21. Gunnar Olsen, *Kronborg Vestre Birk*, 1961, s. 140f.
 22. *Festskrift til Hugo Matthiessen*, 1941, s. 17–31.
 23. *Lynghybogen* 1965 s. 157–180 og 1966 s. 28–82.

24. Gunnar Olsen i *Fra Holbæk Amt X*, s. 147–170. – I 1913 offentliggjordes et skifte efter Anne Henrichsdatter som sad til huse hos fæstehusmand Peder Jepsen i Øster Tørslev 1778, med fyldig gennemgang af registreringer og den påfølgende auktion på grundlag af et dokument (sikkert et skiftebrev) i privateje; se J. P. Jeppe Jensen i *Aar bog udgivet af Randers Amts Historiske Samfund VII*, s. 44–55.
25. Erik Rode i *Historiske Meddelelser om København 3. Rk. II*, s. 102ff. Skiftet efter en anden meget rig dame, den navnkundige fru Anne Søe, der ved sin død 1736 efterlod sig 168.437 rd. i obligationer, er omtalt i korthed af P. L. Hald, *Af Thisted Købstads Historie*, 1924, s. 49, jfr. Hugo Matthiessen, *Snepstinget*, 1946, s. 66. – Skifteforretningen efter den københavnske købmand Abraham Lehn og hustru Catharina Elisabeth Kreyers afsluttedes 1715 og viste et endnu større overskud: 409.617 rd., den findes i godsarkivet på Oreby og er i korthed omtalt af Kirsten Bendixen i udgaven *Abraham Lehns Indtægts- og Udgiftsbog 1718–1720*, 1964.
26. Arne Hoff, *Ældre Dansk Bøsemageri*, 1951, s. 177ff.
27. *Personalthistorisk Tidsskrift 3. Rk. V*, s. 232–245.
28. *Fra Arkiv og Museum II*, s. 76ff.
29. Laurits Pedersen, *Almueundervisning i en Dansk Købstad*, 1909, 37ff. og 43f.
30. *Aarhus gennem Tiderne I*, 1939, s. 284f.
31. Poul Rasmussen og Gustav Albeck, *Ebeltoft Købstads Historie* 1951, s. 325–328.
32. Albert Thomsen, *Holbæk Købstads Historie*, 1936–1937, s. 246–257, s. 232 og s. 265.
33. Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede*, I–II, 1965; *Randers Købstads Historie*, 1952, s. 391.
34. Albert Olsen, *Hustømmerfaget gennem tiderne*, u.å., s. 36f., betragtningen sammesteds s. 79 at ejendomsbesidderne, selv om de må karakteriseres som prioritetsbestyrere, snarere har været dårligere stillet, end de kolleger der ikke havde et hus at stå til regnskab for, synes ikke umiddelbart indlysende. – Om landsbytømmeren har Albert Olsen skrevet i *Festskrift til Hugo Matthiessen*, 1941, s. 151–164 med anvendelse af skifteprotokoller fra godser.
35. *Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 tjendomme i gaderne Åbenrå–Landemærket i København*, 1966, s. 90, 92, 94, 96, 122f. og 203f.

36. *Historiske Meddelelser om København* 4. Rk. IV, s. 596–540. Alerede 1913 var skifter blevet inddraget i en undersøgelse af formueforholdene i Lübeck i 16.–17. århundrede, de viste, at formuesplacering i fast ejendom kunne variere fra 23 til 71 % af formuen: Werner Richter, *Lübeckische Vermögen im 16. und 17. Jahrhundert*, Berlin 1913, s. 87.
37. s. 622.
38. s. 633.
39. Vil fremkomme i *The Scandinavian Economic History Review*.
40. Det kan ofte være vanskeligt at placere folk efter erhverv på fyldestgørende måde. Til det her anførte kan føjes, at f.ex. bogindere befandt sig på grænsen mellem håndværk og handel jfr. Holger Rasmussen, *Bøger og bogbindere i Odense før 1694*, 1959, s. 47ff.
41. Helsingør skifteprotokol 1757–1770 fol. 219, Køge skifteprotokol 1759–1770 fol. 299f., Roskilde skifteprotokol 1778–1789 fol. 298 og Kalundborg skifteprotokol 1750–1768 fol. 819 – alle i Landsarkivet for Sjælland m.m.
42. Anders Petersen, *Kjøge Byes Historie*, 1888, s. 151.
43. *Fortid og Nutid* XXII, s. 537f. jfr. Oscar Bjurling, *Skånes Utriks-sjöfart 1660–1720*, Lund 1945, s. 41 og s. 45f. hvor skifter efter købstadsborgere anvendes til at klarlægge handelens struktur.
44. Til det anførte kan føjes Unna & co.s bo ved Assistenshusets fallit 1750–1752 i Københavns Skiftekommission, Landsarkivet for Sjælland m.m., hvor kreditorernes krav (med renter) beløb sig til 202.900 rigsdaler, altså en meget betydelig sum, adskillige millioner 1968-kroner, til hvis betaling der stod 47.200 rigsdaler til rådighed.
45. *Historiske Meddelelser om København* 3. Rk. II, s. 163–183. I *Industriens Historie i Danmark* udg. af Axel Nielsen II, 1943, s. 39 og 42f. har J. O. Bro Jørgensen anvendt skifter fra Ålborg og København til belysning af hosekræmmernes virksomhed.
46. Svend Larsen, *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede* II, 1965, s. 315–360.
47. *Veile Amts Aarbøger* 1935, her citeret efter særtrykket s. 36.
48. Johan Jørgensen i *Historiske Meddelelser om København*. Årbog 1961, s. 61ff.
49. Mere udførlig redegørelse i *The Scandinavian Economic History Review* XI, s. 73–116.
50. *Hansische Geschichtsblätter* 85. Jahrgang, 1967, s. 85–110.

51. Skiftesager efter den københavnske øxnekøbmand Morten Plet (den bedre kendte Steffen Rodes svigersøn) findes således i Højesterets arkiv, Rigsarkivet, blandt Koncepter og indlæg til pådømte sager 1680–1683 jfr. den i note 49 nævnte afhandling s. 78.
52. F.ex. Otto Andrup, *Firmaet Baadh & Winther gennem to Hundrede Ar*, 1917, s. 28ff. Jfr. Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815*, Stockholm 1951.

SLUTNING

Skifter er brugt af mange forskellige historikere til løsning af mange forskellige opgaver. Vil man i korthed prøve at sammenfatte denne store kildegruppes kvaliteter, er det sikkert egenskaber som samtidighed, udførlighed og en som oftest høj grad af pålidelighed, der må fremhæves. Fremmede for disse gode egenskaber har det været, at skifterne ikke i samme grad som f.ex. skatteansættelser er resultatet af et økonomisk mellemværende mellem øvrigheden og den enkelte. Ikke mindre vigtigt for skifternes kildeværdi er endvidere deres retslige karakter; muligheden for appel og at de implicerede, som vi har set (ovenfor s. 18f), i påkommende tilfælde kunne drages til ansvar, må tages i betragtning ved vurderingen. I det foregående har det da også gang på gang vist sig, at andre kilders udsagn måtte vige for skifternes. Som et sidste, særlig interessant eksempel herpå må nævnes et tilfælde, hvor en samtidig kilde af kategorien »levning« viser sig mindre pålidelig. Det drejer sig ikke om en taxation til skat, en indberetning, endsige en klage, men om et regnskab, der blev fremlagt ved en skifteforretning, thi det viste sig da, at adskillige, der stod som skyldnere, var i stand til at fremlægge den afdødes originale kvitteringer (1).

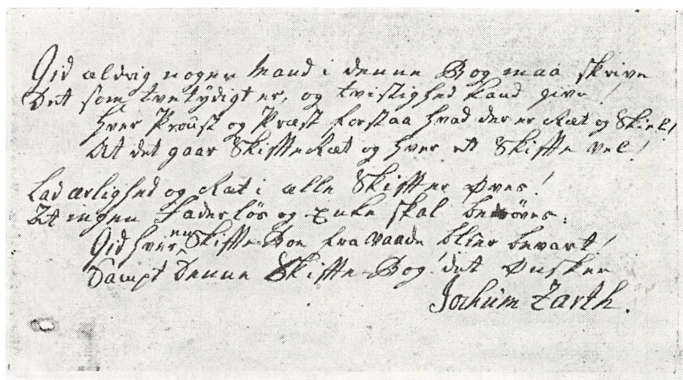
Men også skifterne selv har kritik behov. Skifterettens effektivitet og hæderlighed må tages i betragtning, hvad der i så henseende er oplyst, er unægtelig ikke altid egnet til at indgyde tillid. Det er nævnt, hvorledes en pioner blandt lokalhistorikerne som S. Jørgensen (Kistrup) førtes til en meget kritisk holdning over for skifterne (s. 64), og endnu

i 1771 erklærede Danske Kancelli, at skifteforvaltningen ikke burde lægges i hænderne på retsbetjentene, fordi disse var fattige og uvederheftige, så at man kunne »slutte sig til følgerne«, når betydelige boer og anselige midler blev dem betroet (2). Det er da også givet, at man i adskillige tilfælde må anse skifternes udsagn som kun tilnærmelsesvis dækkende de faktiske forhold. Det er her først og fremmest auktionskatalogerne, der kan bruges til kontrol. Dernæst må man erkende, at der er grænser for, hvad skifterne kan oplyse. Der kan ikke ventes klare linier i et stort og kompliceret fallitbo, f.ex. kan sluttallene for aktiver og passiver mangle (3), og der er naturligvis grænser for, hvad der er at hente til erhvervslivets historie i skiftet efter en pensionist. Dertil kommer, at orden og udførlighed veksler fra protokol til protokol, således at man ved større undersøgelser meget vel kan komme ud for at måtte se bort fra enkelte protokoller, eller hele serier af skifter, hvis data ikke lader sig samordne med det øvrige materiale, det har således været tilfældet med den ovenfor omtalte undersøgelse af de sjællandske købstæder i 18. århundrede. Det kan altså ikke siges, at skifterne indtager nogen særstilling som historiske kilder; skal de udnyttes efter fortjeneste, må de spørgsmål, man stiller, formuleres rigtigt (4), men det tør hævdes, at de kan svare på særlig mange spørgsmål.

1. Landsarkivet for Sjælland m.m. Næstved skifteprotokol 1725–1740 fol. 433.
2. Kai Fr. Hammerich, *Den Danske Dommerstand under Enevælden*, 1931, s. 100.
3. *Historiske Meddelelser om København* 4. Rk. IV, s. 597. En pasus i skiftet efter Herman Werchmester i Ålborg 1722 kan desuden anføres som en advarsel mod e silentio slutninger, det hedder nemlig her, at Werchmester havde handlet på Holland, Hamborg og Lübeck, men at der ikke kendtes til resterende gæld udenlands, selv om dette ikke var rigtigt for Hollands vedkommende,

da der anføres gæld i Amsterdam, får man her demonstreret, at skiftet ikke giver udtømmende besked om mandens handelsforbindelser, jfr. *Hansische Geschichtsblätter* 85. Jahrgang, 1967, s. 91f.

4. Undertiden giver skifterne svar på mere end der i og for sig er spurgt om. Et udmærket eksempel herpå er Erik Kromans bog *Ambrosius Stub og hans Ærøske Forbindelser* (1967), der er personalhistorisk og kulturhistorisk-lokalhistorisk i sit anlæg, men som tillige, takket være udnyttelsen af skiftet efter kammerherre Niels Juel, giver interessante handelshistoriske oplysninger (s. 38f.).

Under sine studier stødte Bjørn Kornerup på dette kønne vers i Øl-stykke herreds gejstlige skifteprotokol 1765–1811 (se Kirkehistoriske Samlinger 6. Rk. VI, s. 358). Det skyldes herredets provst Jochum Frederik Zarth:

Gid aldrig nogen Mand i denne Bog maa skrive
 Det som tvetydigt er, og Tvistighed kand give!
 Hver Proust og Præst forstaa hvad der er Ræt og Skiel!
 At det gaar Skiffte Ræt og hver et Skiffte vel!

Lad ærlighed og Ræt i alle Skiffter øves!
 At ingen Faderløs og Enke skal bedrøves:
 Gid hver en Skiffte-Boe fra vaade blier bevart!
 Sampt Denne Skiffte-Bog! det ønsker

Jochum Zarth.

REGISTER

(omfatter ikke noterne)

- Aakjær, Svend 67
Absalons testamente 28
Adel 15f.
Admiralitetets skiftejurisdiktion 74
Almueundervisning 74
Amtmand 19, 22
Andersen, C. O. Bøggild 52
Andrup, Otto 35, 50
Arkitekturhistorie 49
Arup, Erik 64
Arveafgift 10, 18, jfr. Sjettepenge
Asiatisk Kompagni 19
Auditør 20
Auktionsprotokoller 35f.
- Balle, N. E. 21
Barfod, Frederik 40
Barfod, Immanuel 41
Barfod, Jørgen H. P. 49
Billeder 43
Birkelund, Palle 54
Bistrup gods 23
Bloch, Tønne 22
Bogsamlinger 34f., 51–57
Bondemøbler 49
Bondeskifter 64–68
Bargretten 19f.
Bornholm 19
Brandtaxationer 49
Bremerholms skiftebog 71–74
Bystyres slægtsskabsforhold 76
Børnegods 14
- Christensen, Carl C. 41
Christiansen, Svend 76
Christiansø 19f.
Classenske Fiedeikommis 30
- Clausen, Jens 74
Crone, F. 42
- Dahlerup, Troels 52
Danske Lov 12
- Eggers, slægt 39f.
Erslev, Kr. 30
- Fattigvæsen 80
Folketælling 67
Formuesforhold 75, 77ff.
Forordninger om arv og skifte 12
Fortifikationsskat 75
Frederiks Hospital 19
Fussing, Hans H. 12, 14, 50, 53
- Gårdmænd 66f.
Garde, Georg 50
Gejstlig skifteret 9, 18–22, 42, 61–64
Godsejeres skiftejurisdiktion 19, 21f., jfr. Husbond, Lensbesiddere
Godshistorie 67–70
Grand, Jens 9, 51
Griffenfeld 50, 52
Gyldendal, Søren 83
- Håndværkere 66
Handel med udlandet 81f.
Hansen, C. Rise 67
Hansen, Georg 36, 62f., 66
Hansen, J. O. 23
Heide, Frits 55
Helsingør 48
Hermansen, Victor 50
Herredfoged 13f., – skriver 13

- Hiort-Lorenzen, H. R. 30
 Hoff, Arne 70
 Hofman, Hans de 30
 Hofman, Tycho de 30
 Hofretten 19f., 42, 68ff., 83
 Holberg, Ludvig 30
 Holbergglæsning 53f.
 Holbæk latinskole 53
 Holm, Edvard 29, 52
 Holsten, Hans Berner Schilden
 43, 48
 Hosekræmmere 81
 Hospitalsforstandere 20
 Huitfeldt, Arild 38
 Husbonds krav 14
 Husmænd 66
 Hvidkilde gods 68
 Hvidtfeldt, Johan 81

 Jensen, F. Elle 56f., 66
 Jensen, Sigurd, 65, 77
 Justitsprotokoller 17
 Jøder 19
 Jørgensen, J. O. Bro 52
 Jørgensen, S. (Kistrup) 36, 64,
 89

 Kierkegaard, Søren 34f.
 Kinch, J. 64
 Klitgaard, C. 31
 Klædedragt 49
 Knudsen, Hans 61ff., 65
 Kongebreve 15
 Kornerup, J. 46f.
 Kreditforhold 69f., 83
 Kunsthistorie 50
 Kvægskatteregister 66
 Kühle, Sejer 81
 København 14, 20f., skiftekom-
 mission 19, Hof- og Stadsret
 77, 83, magistrat 23
 Købmandsskifter 69f., 81f.
 Købstadshistorie 75
 Købstæder 19, opland 80
 Køge 49f.

 Landsarkiver 41
 Landskabslove 9
 Landsting 11, 18
 Langebek, Jacob 29f., 38f.

 Larsen, Svend 76, 81
 Laxmand, Povl 38
 Lensbesiddere 19, 22
 Lensmand 14
 Lensregnskab 52f.
 Levetzau, Theodosius v. 22
 Lind, H. D. 74
 Linvald, Axel 65
 Lütken, O. 43

 Magistrat, 18, 20, 23
 Malmø rådstuearkiv 50, stadsbog
 11
 Matthiessen, Hugo 40
 Militær skifteret 19, 21f.

 Navigationsskole 49
 Nielsen, Oluf 46f., 54
 Nørlund, Poul 28

 Olrik, Jørgen 31, 48, 50, 54
 Olsen, Albert 65, 76
 Olsen, Gunnar 67f.

 Patriciat 39f.
 Pedersen, Laurids 74
 Personalhistorisk Tidsskrift 41
 Petersen, Anders 80
 Petersen, Carl S. 34, 51
 Petersen, Carsten 63
 Petersen, N. M. 40
 Pietisme 56f.

 Qvistgaard, Erhard 42

 Randers amts arkiv 40
 Rask, Rasmus 41
 Rasmussen, Holger 55
 Rasmussen, M. N. C. Kall 29
 Rasmussen, Poul 14, 75
 Retsbetjente 90
 Ridefoged 12
 Roede, H. C. 31
 Rohde, H. P. 34f.
 Rosendahl, Ellen 30
 Ryge, A. N. 39

 Saneringsundersøgelser 49, 76
 Schout 20

- Schultz, C. G. 49
Sjettepenge 14
Skast herred 14
Skatteansættelse 75
Skiftejurisdiktioner 18–22, 74,
Skiftebog 12f., 19, Skifteskri-
ver 19
Skriver 13
Skrubbeltrang, Fridlev 36, 56f.,
66f., 75
Sokkelund herred 16f.
Sophie Amalie 51
Sorø Akademi 20
Sperling, Otto 28
Stampe, Henrik 10, 20f.
Stanleys gård 49
Statskollegiet 18
Steensberg, Axel 49
Store Magleby på Amager 20
Struensee, J. F. 52
Strømstad, Poul 49
Suhm, P. F. 30, 46
Sædegårde 22
Søetatens tjenere 71, 74
Sølvtoj 49
Terpager, Peder 29
Testamenters konfirmation 31f.
Thomsen, Albert 75
Thorkelin, G. I. 30
Thott, Otto 34
Tingbog 16
Tingsvidner 14, 67
Tordenskjold 42f.
Troels-Lund 47
Tømrere 76
Uldall, Kai 68
Universitetet 19
Våbenbesiddelse 71
Vajsenhuset 19
Vognserup godsarkiv 68
Wad, G. L. 42
Weibull, Lauritz 50
Zahlkasserer 20
Ølstykke herred 13f.

Bogen er sat med Garamond 10 punkt og trykt i

Fr. Martin's Bogtrykkeri, Christiansfeld.

Klicheer: Middelboe.

Papir: Tryk E, 100 g. De forenede Papirfabrikker.

Oplag: 1600 eksemplarer.

Omslaget er tilrettelagt af *Evald Thøgersen* og
forfatteren

